

52545

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus XII.

Fasciculus 4.

PÓLAY ELEMÉR

A censori regimen morum
és az un. házi biráskodás

SZEGED
1965

Redigunt

GYÖRGY ANTALFFY, ÖDÖN BOTH, ANTAL FONYÓ, ISTVÁN KOVÁCS,
JÁNOS MARTONYI, KÁROLY NAGY, ELEMÉR PÓLAY

Edit

*Facultas Scientiarum Politicarum et Juridicarum Universitatis Szegediensis
de Attila József nominatae*

Nota

Acta Jur. et Pol. Szeged

Szerkeszti

ANTALFFY GYÖRGY, BOTH ÖDÖN, FONYÓ ANTAL, KOVÁCS ISTVÁN,
MARTONYI JÁNOS, NAGY KÁROLY, PÓLAY ELEMÉR

Kiadja

*A Szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara
(Szeged, Lenin krt. 54.)*

Kiadványunk rövidítése

Acta Jur. et Pol. Szeged

A censori regimen morummal éppúgy, mint a családfő ún. házi bíraskodásával a romanisták különösen az utóbbi három évtizedben többiben foglalkoztak.¹ Az előző témát szélesebb körűen azonban csak *Schmähling*, az utóbbit pedig *Düll*, s legutóbb a neves olasz romanista *Volterra* dolgozta fel. Az egyik intézménnyel foglalkozó művek gyakran utalnak a másik intézményre és fordítva. Hiányzik azonban az irodalomban e két sajátos és sok tekintetben hasonló intézmény egymással való kapcsolatának behatóbb elemzése. E tanulmány e hiány pótlását szeretné nyújtani.

1. A censori regimen morum és a házi bíraskodás jellege.

I.

1. Ha össze akarjuk vetni az ókori Róma e két intézményét és fel akarjuk tárni azok egymáshoz való viszonyát, mulhatatlanul szükségesnek látszik mindenekelőtt azok jellegének tisztázása. Az előbbi intézmény mibenlétére vonatkozó nézetek ui. ma sem állanak teljesen azonos alapon, még kevésbé azok az elgondolások, amelyek a családfő házi bíraskodásának jellegét kívánják meghatározni.

2. A censori regimen morum kifejezést az irodalom sokszor egyszerűen erkölcsfelügyeletnek (Sittenaufsicht) fordítja. Ez azonban meglehetősen félrevezető, mert egy általános erkölcsfelügyeletet sejtet, holott nem erről van szó. Itt — mint a továbbiakban látni fogjuk — a ius területén kívüleső bizonyos erkölcsi normák meglehetősen zárt körének betartására irányuló társadalmi bojkottról van szó, amelyet a censor, mint államhatalmi szerv a rendelkezésére álló jogi eszközök segítségével szervez meg. A regimen morum

¹ A censori erkölcsfelügyelettel érdemben foglalkozó irodalom: *E. Jarcke*: Versuch einer Darstellung des censorischen Strafrechts der Römer (Bonn, 1824.) — *M. Nowak*: Die Strafverhängungen der Censoren. Dissert. (Breslau 1909.) — *M. Kaser*: Der Inhalt der patria potestas. SZ. 58. k. 1938. — *E. Schmähling*: Die Sittenaufsicht der Censoren (Stuttgart, 1938.) — továbbá *R. Ihering*: Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung I. Teil. 6. Aufl. 1907. — *Th. Mommsen*: Römisches Staatsrecht II. k. Leipzig 1887. — *H. Siber*: Römisches Verfassungsrecht (Leipzig, 1952.) — Az ún. házi bíraskodással foglalkozó irodalom *Th. Mommsen*: Römisches Strafrecht (Leipzig, 1899.), — *De Fresquet*: Du tribunal de famille chez les Romains (Revue hist. du droit franc. et étr. I. 1885.), *P. Bonfante*: Corso di diritto romano. I. Diritto di famiglia. (Róma, 1925.) — *M. Kaser*: Der Inhalt der patria potestas. SZ. 58. k. 1938. — *R. Düll*: Iudicium domesticum, abdicatio und apoceryxis, SZ. 63. k. 1943. — *E. Volterra*: Il preteso tribunale domestico in diritto romano. Rivista italiana per le scienze giuridiche. 2. 1948.

tehát államhatalmi szervnek a jog eszközeivel a *ius* területén kívül (a *mos* területén) érvényesülő társadalmi funkcióját jelenti nagy általánosságban, de semmi esetre sem egy általános erkölcsfelügyeletet.

A censori regimen morum gyökerei — mint arra először Ihering² mutatott rá — a gensnek korára nyúlik vissza. A regimen morumot a nemzetség tagjai felett — mint arra Livius (6. 20.) és Gellius (9. 2.) utalnak — a régi időkben a nemzetség gyakorolta.³ A gensnek ez a szerepe még az ie. 2. század folyamán is bizonyos mértékben érvényesült, mint az Liviustól (41. 27. 32.) tudjuk, aki szerint P. Cornelius Scipio Africanus erkölcstelen életet élő fia ellen nemzetsége tagjai léptek fel, megfosztották egy az apja képével ellátott gyűrűjétől és a nemzetségnek az érdemtelen nemzetségtag elleni fellépését a regimen morumot gyakorló censor a nevezettnek a senatusból való kizárásával szentesítette.

A gens „erkölcsfelügyeletét” azonban nemcsak a fenti források bizonyítják. Az ősközösségben élő latiumi társadalmakban — éppúgy mint mindennütt másutt is, az államalakulás előtt — a nemzetség volt a társadalom alapvető szervezete, amelynek keretében a családok mint egységek még csak kialakulóban vannak. Nyilvánvaló tehát, hogy azoknak a normáknak a betartására, amelyek ezt a primitív életet rendezték, a gens volt hivatott, akár vallási, akár erkölcsi normák voltak azok. A vallási normák megsértése a közösségből való kitaszítást eredményezte, hiszen az ilyen normasértés szankciója a „*sacer esto*” végső eredményben ezt jelentette.⁴ A *mos* szabályainak betartására szintén a nemzetségnek kellett felügyelni. A római állam kialakulása után a vallási normák területén számottevő változás ment végbe, s ennek folytán azok érvényesülését jórészt maga az állam teszi lehetővé.⁵ Az erkölcs, a *mos* szabályainál némileg más a helyzet. Itt ui. továbbra is maga a nemzetség biztosítja a normák érvényesülését.

Persze kérdés, hogy a gens erkölcsfelügyelete csak a patríciusokra terjedt-e ki, vagy a plebeiusokra is? E kérdés mikénti megoldása annak a függvénye, hogy a plebeiusokat a „honalapító” nemzetségeken kívülállóknak te-

² Ihering id. m. I. 192. és k. 1.

³ Schmähling id. m. 4. és k. 1., valamint U. v. Lübtow: Das römische Volk, sein Staat und sein Recht (Frankfurt a/m. 1955.) 34. l.

⁴ S hogy a vallási normák betartására felügyelő közösség a gens volt, ezt valószínűsíti az, hogy a gensnek szakrális védelem alatt állottak. Így pl. Saturnus az etruszk Satria, Volcanus pedig a Volca nemzetség védője volt (N. A. Maskin: Az ókori Róma története, Budapest, 1951. 83. l.). De erre mutat a római Horatiusok és az albai Curatiusok Tullus Hostilius mondabeli király korában történt esete is (Liv. 1.24—26), ahol is a két közösség közti harcban elesett egyik Curatiust gyászoló római leányt testvére, a Horatiusok nemzetségének egyik tagja megölte; a népgyűlés a gyilkost felmentette nyilvánvalólag azért, mert az ellenség megsejratása a vallási normák (a nemzetséghez való hűség) megsértését jelentette, s a megölt leány gyilkosának büntetlenségét biztosította, hiszen a leány „*homo sacer*” volt. A nemzetség tehát ítélkezett a vallási normák megsértője felett.

⁵ Ez a változás abban állott, hogy egyes vallási normák teljesen jogi normákká alakultak (pl. az istenítéletből levezethető sacramentumos per szabályai, ahol csak a sacramentum szó mutat a szakrális eredetre), egyesek megtartván vallási színezetüket váltak jogi normákká (pl. a feleségét eladó paterfamilias az világági isteneknek áldoztassék fel Romulus állítólagos törvényei szerint [Plutarchos Rom. 22.], ahol a feláldozás nyilván államilag támogatott halálbüntetést jelentett), s végül egyes vallási normák megmaradtak vallási normának, de érvényesülésüket a vallási szervezettel összeforrott államszervezet tette lehetővé (pl. annál a szabálynál, hogy a szülőt bántalmazó gyermek „*sacer esto*”, Festus 230.).

kintjük, vagy e nemzetségek tagjainak.⁶ Miután azonban akár arra az álláspontra helyezkedünk, hogy a két réteg különböző eredetű, akár arra, hogy eredetileg mindkét réteg azonos nemzetségek keretében helyezkedett el, nagyon valószínű, hogy a comitia curiata működésének idején a plebeiusok is tagjai lehettek a nemzetségeknek, amelyekből a curiák alakultak, mert — mint arra Kunkel⁷ igen találóan rámutatott — aligha képzelhető el, hogy a curiákból, mint alapvető katonai egységekből a plebeiusok kimaradtak volna. Valószínűleg helytelen ezért Schmähling⁸ nézete, aki szerint a gens e felügyelete egészen az ie. 5. századig csak a patriciusokra korlátozódott, s csak a patricius-plebeius osztályharc megszűnésétől terjedt volna ki a plebeiusokra is, ha ezt a funkciót a censor éppen ez idő tájt át nem veszi a genstől.

3. A censura felállítását Livius (4. 8.) ie. 443-ra teszi. A gens által gyakorolt „erkölcsfelügyeletet” tehát a XII t. törvény korától kezdve a censor veszi át.

Kérdés ezután, volt-e különbség a gentilis és a censori regimen morum között?

Annyi mindenesetre megállapítható, hogy az előbbi esetben egy az ősközösségből eredő, habár az állam által megtúrt kollektíva gyakorolta azt, az utóbbi esetben egy az állam által létrehívott szerv és ezért az erkölcsfelügyelet előbbi formája talán még inkább a iuson kívüli területen valósult meg, mint az utóbbi.⁹

A másik különbség az lehetett, hogy míg a nemzetségi „erkölcsfelügyelet” területe feltehetőleg szélesebb volt, különösen az állami élet kezdetén, hiszen a nemzetségtag minden közösségellenes magatartásra kiterjedt, amelyet sem a vallás, sem az akkor még igen gyér számban jelentkező jogszabályok nem érintettek, addig az 5. század censori regimen moruma egyrészt azért, mert a gensok és családok harcában a nemzetségi kötelékek lassan fellazulnak és a családok kerülnek előtérbe, másrészt azért, mert a jogszabályok egyre nagyobb tért nyernek a társadalmi viszonyok szabályozásában, döntően a családdal kapcsolatos viszonyokra korlátozódik.¹⁰ Csak a 3. század-

⁶ A patricius és plebeius osztály eredetére nézve lásd a régebbi irodalmat B. Küblernél (Geschichte der römischen Rechts. Leipzig-Erlangen. 1925. 4. 1. 1. jz.), Maskinnál (id. m. 77. 1.) és F. Schwidnél (Römisches Recht. Wien, 1950. 7. 1.).

⁷ W. Kunkel: Römische Rechtsgeschichte (Weimar, 1964.) 19. 1.

⁸ Schmähling id. m. 7. 1.

⁹ A másik lehetséges különbség, mely szerint a gens „erkölcsfelügyelete” csak a patriciusokra vonatkozott, míg a censoré az egész populus Romanusra — mint arra a fentiekben rámutattunk — nagyon kétséges (Schmähling nézete: id. m. 7. 1.).

¹⁰ Így az ie. 403-ban működő censorok felszólították a nőtlenekeket, hogy a sok háború folytán özvegyvé vált nőkkel kössenek házasságot (Plutarchos Camillus 2.). A források többször hangoztatják, hogy a férj feleségének censora. (Gell. 10. 23. 4. idézi e téren Cato megállapítását). Ha azonban a férfi visszaél e hatalmával, úgy a censor beavatkozik a család ügyeibe. Így ie. 307-ben a censorok egy L. Antonius nevű senatort kizártak a senatusból, mert feleségét a családi tanács meghallgatása nélkül eltaszította magától (Val. Max. 2. 9. 2.). Dionysius Halicarnassus (20. 13. 3.) egy tudósításából arra következtethetünk, hogy a censorok ellenőrizték a paterfamilias gyermeknevelő munkáját és közbeléptek, ha azt vagy nagyon szigorúnak, vagy nagyon enyhének találták. Valószínűleg ez lehetett a helyzet a rabszolgák fegyelmezése terén is, amint arra ugyancsak az előbbi auktor feljegyzéséből következtethetünk (Dion. 20. 13. 3.). A házközösség vallási kultusza felett is valószínűleg a censorok őrködtek.

tól kezd kiterjedni a censor regimen moruma újabb életviszonyokra és ezekkel kapcsolatos magatartásokra.

Végül is ez a különbség folyik abból, hogy ki gyakorolta e felügyeletet (vajon egy társadalmi — és a jog által mindinkább csak megtűrt — kollektíva, vagy egy állami tisztviselő). A gens szankcióinak teljesen társadalmi jellegűnek kellett lenniük (nemzetségen belüli bojkott), míg a censori szankciók, ha nem is voltak a jogszabályokban előírt büntetésekkel azonosak, mégis azokhoz állottak közelebb (senátorok sorából való elmozdítás, a lenézett városi tribusokba való áthelyezés, a censusból való kihagyás stb.).

4. Az árutermelő rabszolgaság korszakában megváltoznak a társadalmi és gazdasági viszonyok. E változás főképpen az alábbiakban jelentkezett:

a) a rabszolgák számának ugrásszerű megnövekedése létrehozza a rabszolgamunkaerővel dolgozó nagy itáliai birtokokat, s az üzemi árutermelés lehetővé teszi a nagy pénztők kialakulását. A régi római paraszti erkölcsök lassan a múlté lesznek. Megjelenik a földbirtok- és pénzarisztokrácia körében a paraszti Rómában ismeretlen fényűzés, s ez persze együtt jár a nemi és egyéb erkölcsök fellazulásával.

b) a gazdasági élet átalakulása magával hozza a régi családi viszonyok átalakulását, a házközösség kereteinek fellazulását. A régi római házasság egyre inkább téhernek bizonyul, különösen manusos formájában, a maga megkötéseivel, s így a római polgárok inkább a rabszolgákkal tartanak fenn viszonyt, vagy peregrinakkal concubinatus. Az uralkodó osztály elnéptelenedése egyre erőteljesebb méreteket kezd így ölteni.¹¹

c) végül az egész termelés jellege átalakul. Itáliát lassanként elborító latifundiumok jelentős része, mint ez Varro¹² írásaiból kiolvasható, külterjes nagybirtok volt, ami azt eredményezte, hogy Itália hovatovább nem tudta ellátni önmagát gabonával, borral stb. Sokan elhagyták a néha nem eléggé jövedelmező mezőgazdaságot és földjeiket elhanyagolva a nagy jövedelmet biztosító pénzüzetelkek kezdtek foglalkozni.¹³ Másrészt a termelésben alkalmazott rabszolgák végső fokig való kizsákmányolása lesz a rabszolgarendszernek a sajátja a patriarchalis rabszolgasággal szemben, ez pedig a rabszolgák tömeges pusztulását eredményezi.

Mind az uralkodó földbirtok- és pénzarisztokrácia, tehát a senatorok és lovagok egyre nagyobb méreteket öltő fényűzése, mind a régi római család bomlása és ami ezzel járt, a római polgárok számának csökkenése, mind pedig a paraszti termelést felváltó külterjes latifundiumok kialakulása és a rabszolgák embertelen — sokszor tömeges pusztulásukat eredményező — kizsákmányolása komoly problémát jelentettek Róma uralkodó osztályára nézve, mert

a) az uralkodó rétegek kicsapongó életmódja alkalmas volt arra, hogy lejárassa őket az elnyomott rétegek előtt, s ezzel politikai súlyuk csökkenjen,

¹¹ A polgárok száma Rómában a 163. évi census szerint 337,452 volt, míg alig egy emberöltővel később ez a szám 136-ban 317,933-ra csökkent (*Schmähling* id. m. 73. l. és *Maskin* id. m. 162. l.). Ez csak részben adódott a kisparasztok Rómából való elvándorlásából. Jórészt a római házasságban születettek számának visszaesése eredményezte ezt.

¹² Varro szerint egyesek a rétgazdálkodást tartják legjövedelmezőbbnek (*de re rust* 1. 7. 10.) és a szőlőgazdálkodást nem tartják rentabilisnak (uo. 1. 8. 1.).

¹³ F. Altheim: *Epochen der römischen Geschichte*. 2. k. Frankfurt 1935. 212. és k. l.

b) a polgárság sorainak megritkulása az uralkodó osztály elnéptelenedésének veszélyét rejtette magában,

c) a külterjes latifundiumok elszaporodása folytán Itália egyre kevésbé tudta ellátni magát mezőgazdasági terményekkel, s a rabszolgákkal való embertelen bánásmód a rabszolgamunka-rendszer, a gazdasági alap rongálását jelentette, különösen attól az időtől kezdve, midőn a rabszolgafelkelések, belháborúk stb. a rabszolgatömegek zavartalan utánpótlását egyre jobban megnehezítette.¹⁴

E veszélyeket az uralkodó osztálynak önmagának is jól kellett látni, hiszen tekintélyének elvesztése az elnyomott rétegek előtt, számának csökkenése és a hatalmának alapját képező munkarendszernek a megromlására közvetlen húsába vágtak. A bajok elhárításának lehetséges módjai azonban egyelőre még súlyosabbnak látszó érdekeket sértettek volna, mint amilyen súlyúaknak e korban a fenti problémák mutatkoztak.

Abban a társadalomban ui., ahol a magántulajdon szentsége alapvető jogtétel, s ennél fogva a joggal való visszaélés tilalmának még nem adnak generalis jogi formulázást,¹⁵ igen nehéz a fényűzés korlátozása. Ez csak a magántulajdonos hatalmi körébe a jog eszközeivel való beavatkozás útján válik lehetségessé. A magántulajdonos érdekkörébe való beavatkozás az első pun háború utáni időkben még csak kivételesen történhetek meg (pl. *tignum iunctum ne solvito*). A rabszolga feletti szabad rendelkezés korlátozása a római rabszolgatulajdon lényegével állt ellentétben,¹⁶ a római polgárok római házasságkötésre való kényszerítése viszont ellenkezett a *civis Romanus* családjogi szabadságával, amelyet úgy fejeztek ki, hogy „*libera matrimonia esse antiquitus placuit*” (C. 8. 38. 2.), amiből az is kitűnik, hogy ezt a tételt ősi jogelvnek tekintették.

A fentemlített veszélyeknek a *ius* eszközeivel való elhárítása tehát két köztársaságkori római jogi alapelvet érintett volna, és pedig

a magántulajdon sérthetetlenségének és
a római férfiak családjogi szabadságának elvét.

A *ius* eszközeivel e területekre való beavatkozás tehát az árutermelő rabszolgaság virágzó korában, az első pun háború utáni köztársasági korban, nem volt járható út. De igenis járhatónak mutatkozott egy másik út, és pedig az, hogy bizonyos túlkapásokat a *regimen morum* útján szorítsanak vissza, ill. ezúton kényszerítsenek egyeseket olyan magatartásra, amelyre a jog eszközeivel nem lett volna célszerű kényszeríteni. A censor „erkölcs-bíráskodási hatalma” erre a célra rendkívül megfelelt, hiszen az általa ki szabott szankciók és az ezt követő társadalmi bojkott ez időben még legtöbb esetben alkalmasnak látszott az uralkodó osztály fenti érdekeinek védelmére.

¹⁴ Lásd erről részletesen Pólay E.: Az eladói kellékszavatosság a preklasszikus római jogban. *Acta Jur. et Pol. Univ. Szegediensis* 1964. 46. és k. l.

¹⁵ Ez csak Gaiusnál, tehát az i. u. 2. században következik be. (Gai. 1. 53.).

¹⁶ Augustus a rabszolgatartói hatalom sérthetetlenségét annyira tiszteletben tartotta, hogy ha valakinek a rabszolgáját kivallatásnak akarta alávetni, ezt előbb megvásárolta gazdájától. (Dio Cass. 55. 5.).

¹⁷ „A római egyszerűség a múlté lett — mondja Maskin (id. m. 165. l.) — A ruházatban (különösen a női ruhákban) a lakomákon és a háztartásban megnyilvánuló fényűzés elválaszthatatlan tartozéka lett az uralkodó osztályok életmód-

Ad a) Cato maiornak a censori hivatal elnyerésével kapcsolatban tartott beszéde,¹⁷ amelynek értelme az volt, hogy „castigare... nova flagitia et priscos revocare mores” (Liv. 39. 41. 4.), meghirdette a harcot a régi római paraszterkölcsök visszaállításáért és az erkölcstelen fényűzés ellen. Censori működése alatt tiltakozik Cato a költséges lakomák ellen is.¹⁸ Ennek megfelelően több adatunk van arra, hogy a censorok az uralkodó osztály fényűzése ellen konkrét esetekben felléptek¹⁹ és érvényesítették a regimen morumot e rétegek botrányos életmódja megfékezésére.²⁰

Ad b) A polgárság sorainak elnéptelenedése ellen már az 5. század fordulóján is felléptek (Plut. Cam. 2.). Ez azonban csak kivételes jelenség volt a patriarchális rabszolgaság korában és talán nagyobb részben a polgároknak az erkölcsösebb élet felé való terelését szolgálta. Az árutermelő rabszolgaság virágzó korában azonban az ilyen intézkedések egyre gyakoribbakká lettek. Q. Metellus Macedonicus censor beszédében (131) „quam dixit in censura ad populum, cum eum ad uxores ducendas adhortaretur” (Gell. 1. 6. 1—2.), a házasságban élést, mint a közjót szolgáló ténykedést jellemzi. A censorok két ízben is bocsátanak ediktumot (179. és 169.), mely szerint az a felszabadított (aki így római polgárrá lett), akinek 5 évnél idősebb gyermeke van, az előkelőbb vidéki tribusba nyer beosztást (Liv. 40. 51. és 45. 15. 1.). Cicero is a censorok ebbeli erkölcsszemléletét hangsúlyozza a köztársaság végén: „caelibes esse... prohibento” (De leg. 3. 3. 7.).

Ad c) A mezőgazdaság elhanyagolása, — mint említettük — szintén veszélyt jelentett Róma és Itália élelemmel való ellátására, elégedetlenségek forrása lehetett és alkalmas volt aláásni az uralkodó osztály hatalmát. Ezért — amint Gellius tájékoztat (4. 12. 1.) — censori büntetést vont maga után a föld megművelésének elhanyagolása, a gyümölcs- és szőlőskertek rossz kezelése (hiszen Róma ellátásában kezdetben döntő szerepet játszott az itáliai mezőgazdaság). — Másrészt Dionysios (20. 13. 3.) rövid megállapításából,

jának.” Lucilius versei a 2. században (fr. 681. 682. 683.) arról szólnak, hogy az asszonyok csak a luxussal, ezüst evőeszközzel, ékszerekkel törődtek és a háziasszonyi gondok nem foglalkoztatták őket (*Schmähling* id. m. 56. 1.). Polybios (31. 26. 4.) Scipio Africanus maior feleségének: Aemilianak vagyontérő ékszereiről, fogatairól, ezüst és arany használati tárgyairól beszél. Lásd erre nézve egyébként *Schmähling* id. m. 49. és k. l. — Dionysios szerint a censorok az éjszakába nyúló ivások ellen is felléptek (20. 13. 3.). Lásd erre nézve még Plutarchos (Cato mai. 16.). Ie. 89-ben a censorok eltiltották a külföldi kenőcsök forgalombahozatát. (Plin. H. n. 13. 5. 25.).

¹⁸ Plut Cato mai. 4. — Val. Max. 4. 3. 12. — Cato maior megrója azt, aki egy edény sózott halért 300 drachmát fizetett, ami kb. egy mezei rabszolga ára volt (Polyb. 31. 25. 5. és Plut. Cato mai. 8. 2.).

¹⁹ Ie. 276-ban Fabricius censor Rufinus senatort törölte a senatus névjegyzékéből, mert mintegy 10 font megmunkált ezüstöt tartott birtokában, s ezzel példát mutatott a fényűzésre. (Lásd a vonatkozó adatokat *Münzer* RE 4. k. 1423. és *Schmähling* id. m. 23. 1.) — Az építkezési luxus ellen is felléptek a censorok az idősebb Plinius szerint: „quo in genere censoria castigatio erat minus arare quam verrere”. (H. n. 18. 7. 32.). Ie. 125-ben a censorok felelősségre vonták M. Aemilius Lepidus Porcinát azért, mert 6000 sesterciusért egy luxuslakást bérelt (Vell. Pat. 2. 10. 1.). *Nowak* szerint az ilyen luxus eredménye a nota censoria volt (id. m. 13. 1.). Lásd erre nézve még *Schmähling* id. m. 69—70. 1.

²⁰ Ie. 102-ben P. Furius lovag lovát, Appuleius Saturninus és C. Servilius Glaucia pedig szenatori tisztét veszteli el az erkölcstelen életmódja miatt ellenük indított censori eljárás során (Appian. Bel. civ. 1. 28.).

amelyben a censorok büntetőtevékenységét felsorolja, mely szerint: „οὕτε δεδπότην οἰομένοι δεῖν ὥμὸν εἶναι περὶ τὰς τιμορίας οἰκετῶν” arra lehet következtetni — mint Mommsen²¹ is hangsúlyozza —, hogy a censorok korlátozták a rabszolgatartókat a rabszolgák feletti hatalommal való visszaélés esetében. Persze kérdés, hogy mely időre vonatkoztatja Dionysius ezt a közlést. Schmähling²² nézete szerint talán inkább arra az időre, mikor a rabszolgák valamennyien a paraszti házközösség tagjai voltak és ezért kímélettük a házközösség egységéből fakadt, amelynek majdnem olyan tagjai voltak, mint a családgyermek, s amelynek kultikus közösségébe is beletartoztak. Kétségtelen, hogy ez a felfogás tetszetős, annál is inkább, mert Dionysios munkája Róma történetét mintegy a pun háborúkig vezeti (munkája utolsó részei töredékesek). Forrásait azonban kritika nélkül használta, s későbbi annalisták adataira támaszkodott, saját korának intézményeit összekeverte a régiekkel, s így a régi Rómáról nem ad megbízható képet. Így sokkal inkább hihető, hogy saját korának jogszabályait, szokásait vetíti vissza régi időkre (éppúgy, mint sokszor Livius).²³ Emellett úgy véljük, hogy a régi házközösségben aligha kellett a rabszolgákat, a quasi családtagokat a családfő kegyetlenkedéseivel szemben különösebb védelemben részesíteni. Ez a jelenség sokkal inkább az árutermelő rabszolgaság korszakában válik általánossá, mikor még az ún. familia urbana-hoz tartozó rabszolgák és uruk közt is meglazul a kapcsolat (nem is beszélve a familia rustica szerencsétlen rabszolgáiról).

5. Az árutermelő rabszolgatársadalom bomlásának kezdetei, ha ennek egyelőre határozott jelei nincsenek is (csak Traianus halálától kezdve), már a principatus elején jelentkeznek.²⁴ Ekkor mutatkoznak meg ui. először erőteljesebben a közgazdasági írók (T. Varro és Columella művei Cato maior közgazdasági művében irtakhoz viszonyítva) munkáinak tükrében az árutermelő rabszolgarendszer belső ellentmondásai.²⁵ A köztársasági államforma mellett az árutermelő rabszolgarendszer hovatovább nem volt fenntartható. Fenntartásához erőskezü katonai diktatúra kellett. Ezt igazolják az egyeduralomért folytatott harcok az ie. 2. század fordulójától kezdve, az „út a monarchia felé”. Az erős kéz politikája mellett, a keménykezü katonai diktatúra rendszerében, amelyet Augustus stabilizált, a censorok erkölcsfelügyelete anakronizmus.

Kérdés, hogy az említett három területen a problémák a köztársaság idején a censorok erkölcsbíráskodása folytán megoldódtak-e? Erre egyértelműleg „nem”-el felelhetünk. A fényűzés és kicsapongó élet tovább fokozódott, a római házasságok száma tovább csökkent, a rabszolgákkal való kegyetlenkedés egyre általánosabbá lett, pedig a fentemlített veszélyek az uralkodó osztályokra egyre súlyosabban fenyegetővé váltak.

²¹ Mommsen: Strafrecht. 24. l. 1. jz.

²² Schmähling, id. m. 38. l.

²³ Maskin, id. m. 18. l.

²⁴ J. Kuczynski: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte (Berlin, 1949.) 1. k. 95. és k. 1. Hasonló gondolatokat vet fel E. M. Staerman: A rabszolgakollégiumok és a familiák a császárság korában. Szovjet Régészet. Magyar Tud. Akadémia kiadása, Bp. 1953. 13. l.

²⁵ E. Pólay: Differenzierung der Gesellschaftsnormen im antiken Rom (Budapest, 1964.) 27. és k. 1.

Ilyen körülmények közt „ein Sittengericht — mint Siber²⁶ igen találóan mondja — über alle Bürger mit dem Bauernpathos Catos passte nicht mehr zu der Zivilisation des Weltreiches”.

Hogyan lépett fel tehát Róma uralkodó osztálya e fenyegető veszélyek ellen akkor, midőn a censori regimen morum anakronizmussá vált?

Ad a) A fényűzés korlátozása már a köztársaság idején is hoztak törvényeket. Az első a lex Oppia volt (ie. 215.), amely szerint az asszonyok legfeljebb $\frac{1}{2}$ uncia arannyal rendelkezhettek, tarka ruhákat nem hordhattak stb. (Liv. 34. 1—8.). Hogy azonban e kor szellemének nem felelt meg a magántulajdoni viszonyokba való ilyen beavatkozás (amit valószínűleg az államnak a cannaei csata után beállott súlyos anyagi helyzete tett indokoltá) és úgy látszik semmi hatása nem volt a törvényi szabályozásnak, igazolja az a körülmény, hogy mintegy 20 év múlva, Cato minden tiltakozása ellenére, hatályon kívül helyezték a lex Oppiat. A censoroknak volt tehát a hivatása küzdeni a fényűzés ellen a maguk eszközeivel, s nem a törvényhozásnak. Ie. 115-ben a censoroknak a fényűzés elleni határozatait a lex Aemiliaban próbálták jogszabályformába önteni (Gell. 2. 24. 12, — Macrobb. sat. 3. 17. 13.), azonban rögtön megindultak a kísérletek a törvény hatályon kívül helyezésére.²⁷ A törvény ui. terhesnek bizonyult az uralkodó osztályra nézve és ez időben még mindig megfelelőbb eszköznek látszott a censori erkölcsbíráskodás e kérdés rendezésére. Az egész köztársasági korban egyedül a 161. évi, a lakomákat korlátozó lex Fannia (Gell. 2. 24. 2.) maradt hatályban, bár valószínű, hogy ez a jogszabály sem gyakorolt különös hatást a fényűzésre. Hogy viszont a köztársaság végén már a censori erkölcsbíráskodásnak sem volt hatása, mutatják Cicero szavai, aki így szól Julius Caesarhoz:

„Omnia sunt excitanda tibi C. Caesar, uni, quae iacere sentis belli ipsius impetu quod necesse fuit, perculsa atque prostrata: constituenda iudicia, revocanda fides, comprimendae libidines, propaganda soboles. Omnia, quae dilapsa iam fluxerint, severis legibus vincienda sunt” (Pro Marcello 23.).

E szavakban kifejezésre jut, hogy az a Cicero, aki egy ízben úgy vélte, hogy a censorokat az állam nem nélkülözheti (De leg. 3. 20.), Caesar erőszakú törvényhozástól várja egyedül az erkölcstelenség felszámolását. Caesar-nak már nem volt módja törvényekkel visszaszorítani az uralkodó osztály

²⁶ H. Siber: Römische Verfassungsrecht (Leipzig. 1952.) 374. 1. A censori tisztséget utoljára ie. 22-ben töltötték be (G. Dulckeit: Römische Rechtsgeschichte, München, 1957. 169. 1.) A censori tisztség jelentősége már Augustus idején nagyon lecsökken. Domitianus a censori hatalmat magára, mint censor perpetuusra ruházta (Mommsen: Staatsrecht. 2. k. 338. és 497. és Siber id. m. 343. 1. — Schmähling id. m. 166. 1.). Schmähling (id. m. 166. 1.) ennek ellenére arra az álláspontra helyezkedik, hogy ha a censori tisztség közjogi funkciói jelentőségüket is veszítették, az erkölcsbíráskodás továbbra is megmaradt. Ez a felfogás azonban tarthatatlan. A censorok ilyen funkciója a császárra szállott (Dio Cass. 52. 2.). Tiberius és Claudius, akik a censori titulust nem viselték, mint censorok adtak ki rendeleteket (Schmähling id. m. 166. 1.). A császár által kiadott rendeleteknek azonban, ha az erkölcsök javítására is irányultak, már jogszabály jellegük volt. Dio Cassius (53. 18. 5.) szerint a censura lényegében a császárok konzuli hatalma keretébe illeszkedett be. Ez is igazolja, hogy a censori tisztség lényegében megszűnt.

²⁷ Schmähling id. m. 64. 1. és 82. jz.

közbotrányt okozó erkölctelenségét, kicsapongásait, de a principatust megalapító Augustus egyik legfontosabb feladatát ebben látta. Ie. 18-ban törvényt hozat a fényűzés ellen (Gell. 2. 24. 14—15.). E lex sumptuaria igen erősen megszorította a lakomák költségeit. Ugyancsak az augustusi törvényhozás produktuma volt a lex Julia de habitu et vestitu, amely a nők ruházódásbeli luxusát kívánta normális mederbe szorítani. Tiberius rendelettel tiltotta el az újévi ajándékozásokat (Suet. Tib. 34.), mert szokás volt azokat négyszeres értékben viszonzni. Valószínűleg Vespasianus is hozott rendeleteket a fényűzés ellen; mint ez Suetonius egy szövekhelyéből kitűnik (Suet. Vesp. 11.). Az erkölctelenség ellen Domitianus is több rendeletet bocsátott ki (Suet. Dom. 8.). Emellett, míg korábban „a római polgárnőnek a censora a férje” volt, annak kellett vigyáznia erkölcsére, most már jogszabályokkal kellett a botrányt okozó erkölctelenségeket visszaszorítani. Suetonius említi, hogy az erkölctelen életű férjes asszonyok ellen a Tiberius idején a közbíró is vádat emelhetett (Tib. 35.). Augustus törvénye a lex Julia de adulteris et pudicitia büntette a házasságtörést, a pederasztiát, ingenuák elcsábítását (Suet. Aug. 34.). Minden tehát, amit korábban a censorok ellenőriztek, és ami ellen ők léptek fel, az erkölcsök védelme címén, Augustustól kezdve bíróság elé tartozik (iudicia publica). Persze a bomló rabszolgatartó társadalomban a társadalmi ellentmondások már a második századtól kezdve annyira kiéleződtek, a vagyoni szakadék az uralkodó réteg és az elnyomott néposztályok közt oly hatalmassá vált, hogy a továbbiakban csak kivételesen találhatók a fényűzést korlátozó jogszabályok. Az abszolút monarchia számára, sőt már a dominatus felé vezető úton közömbös volt az, hogy a nép urait tisztelje, hiszen a tisztségekre való választások kora, amikor fontos lehetett az, hogy mit tartanak a jelöltről, a választó polgárok, régen a múlté lett.

Ad b) Azok a censori rendelkezések, törekvések, amelyek a köztársasági korban napvilágot láttak, az uralkodó osztály számának fenntartására nem mutatkoztak elegendőnek. Cicero fentidézett szózata Caesarhoz nemcsak az erkölcsöknek, de a polgárság szaporodásának törvények útján való biztosítását is követeli az egyeduralkodótól („propaganda soboles... severis legibus...”). A Caesarral szemben az arisztokrácia által támasztott követelményeknek Augustus igyekezett eleget tenni, aki most már törvényekkel kívánta az uralkodó osztály tagjait: a szenatori- és lovagrendűeket arra szorítani, hogy római házasságban éljenek és gyermekeket adjanak osztályuk részére. A lex Julia de maritandis ordinibus és a lex Papia Poppaea a caelebseknek és orbusoknak, tehát a házasságban nem élőknek és a gyermekteleneknek terhére kiszabott öröklési jogi hátrányokkal és azzal, hogy a nyilvános játékokon nem jelenhettek meg, próbálták az állam földbirtokos- és pénzarisztokráciáját az elnéptelenedéstől megmenteni (Dio Cass 54. — D. 23. 2. 44.).

Ad c) Az árutermelő rabszolgaság munkarendszerének gyengéi már a köztársaság utolsó idejében észrevehetően mutatkoztak. Egy nagyobb rabszolgafelkelés, polgárháború megzavarta az utánpótlást és ez termelési nehézségeket eredményezett. A rabszolgáknak a tulajdonosok kegyetlen bánásmódja általi pusztulása már ekkor problémát jelenthetett a rabszolgatartó állam munkarendszerében. Később még inkább. A censorok Dionysios által említett erkölcsbíráskodása e tekintetben már semmiképpen nem kielégítő

eszköz, hiszen a „pax Augusta” nemcsak békét, de a rabszolgaszerző háborúk elmaradását és ezzel együtt a rabszolgák számának stagnálását, esetleg fogyását jelentette. A principatus kezdetének törvényei a munkaképes rabszolgák számának fogyását most már jogszabályi úton igyekeztek megakadályozni. A lex Petronia a principatus elején megtiltotta, hogy a rabszolgákat gladiatori játékokra adják.²⁸ Claudius elrendelte, hogy aki beteg rabszolgáját kiteszi, ha az meggyógyul, vessze el felette tulajdonjogát, ha pedig betegségében megöli azt, gyilkosként kezelendő (Suet. Claud. 25.). Az iu. 2. században azt, aki saját rabszolgáját sine causa megöli, ugyanolyan büntetőjogi felelősség terheli, mint az idegen rabszolga gyilkosát.²⁹ E rendelkezések a rabszolgafelszabadítást korlátozó augustusi lex Aelia Sentiaval és lex Fuffia Caninia-val együtt a rabszolgatartó állam munkarendszerének most már jogszabályi konzerválását célozták. (A másik említett területen a földek elhanyagolásának tekintetében törvényekkel fellépni e korban már időszerűtlenné vált, hisz Rómát és Itáliát a provinciák látták el most már gabonával, s a régi itáliai mezőgazdaságot nagyrészt a legelőgazdálkodás váltotta fel.)

6. A fentiek összegezéseként megállapítható, hogy a *censori regimen morum éppúgy, mint a genské a mos területén érvényesült, a ius területén kívül*, ui. a család belső viszonyai (a családfőnek feleségével, gyermekeivel, rabszolgáival való kapcsolata) a családfői hatalom teljessége folytán,

a fényűzés és kicsapongó életmód a magántulajdon sérthetatlensége folytán a ius eszközei által érinthetők nem voltak, csak a censori regimen morum útján (Cic. pro Cluent. 42. 117.), ami pedig semmiképpen sem volt iurisdictio-nak minősíthető.³⁰

Nem változtat ezen a tényen az sem, hogy e funkciót állami magistratus sokszor a jog eszközeinek igénybevételével gyakorolja, ui. a jogi eszközök (senatori névjegyzékből törlés, nota censoria) lényegében társadalmi bojkott szervezésére szolgáltak, a végső szankció tehát a ius területén kívül jelentkezett az ugyancsak ott elhelyezkedő életviszonyokat rendező és a moshoz tartozó normák megsértése esetén.

A császárkor azonban megteremti az alapot arra, hogy az államhatalom e területekre is behatoljon a ius eszközeivel, hiszen az uralkodó réteg érdekeinek hatékonyabb védelme ezt megkívánta.³¹ Gaius az iu. 2. században már a joggal való visszaélés tilalmát hangoztatja, midőn kijelenti:

„Male enim nostro iure uti non debemus, qua ratione et prodigis interdicatur bonorum suorum administratio” (1. 35.).

²⁸ I. B. Novickij—I. Sz. Peretyerszkij: Római magánjog (Budapest, 1950.) 75. 1.

²⁹ Novickij—Peretyerszkij id. m. 75. 1.

³⁰ Arra nézve, hogy a censori regimen morum a ius területén kívül esett, lásd a szerző érveit (Differenzierung, 97—98. 1.).

³¹ Hogy itt valóban az uralkodó réteg érdekeiről volt szó, igazolja Livius is, aki kijelenti, hogy már Cato ez irányú censori tevékenysége is a senatorok és lovagok ellen, tehát a két réteg védelmére irányult („Catonis acerbae orationes extant in eos quos aut senatoria loco movit aut quibus equos ademitt.” — 39. 42. 6.). Ezt támasztja alá a lex Julia de maritandis ordinibus is, amely a senatorokat és lovagrendűeket érinti (Maskin: Augustus principatus. Budapest, 1953. 341. 1.), de Cicero idézett, Caesarhoz intézett szavai is (Pro Marc. 8. 23.), amelyekből kitűnik, hogy az erkölcsök reformjának követelménye az arisztokrácia köréből indul ki.

Viszont az a körülmény, hogy a mos szabályai a császárkorban jelentős részükben jogszabállyá (*consuetudo*) alakultak át (Inst. 1. 2. 9. — D. 1. 3. 32. 1.), s a császárkorban már általában jogforrásnak minősülnek (D. 29. 2. 8. pr. — 24. 1. 1. — 28. 6. 2. pr. — 23. 2. 8.),³¹ lehetővé tette azt, hogy a családi életbe, a házasságba is (annak belső viszonyait illetően) a *ius* esz-közeivel nyúljon be az állam.

A censori regimen morum, mint a iuson kívüli intézmény a principatus idején jelentős részben a ius területére csúszik át, s a benne foglalt funkciókat, amennyiben ezekre még szükség van, a censori tisztet is ellátó princeps maga gyakorolja.

II.

1. A családfő ún. házi bíráskodásának jellegét illetően az irodalomban fellelhető nézetek lényegében két csoportra oszthatók. Mielőtt azonban e nézetek tárgyalására rátérnénk, le kell szögeznünk azt, hogy a családfőnek a hatalomalattikkal szemben tanúsított fenytő, büntető tevékenysége csak akkor volt vonható az ún. házi bíráskodás fogalma alá, ha az

az állami bíráskodás külső ismérveit viselte magán,³² s nem jelentette a hatalomalatti egyszerű, minden eljárás nélküli szóbeli, vagy testi fenytő-sét, vagy oly természetű megölését, amelyre a jogszabály minden további nélkül feljogosította (*coercitio*),³⁴

³² Lásd Pólay: Differenzierung des Gesellschaftsnormen im antiken Rom (Budapest, 1964.) 96. és k. l. Némileg másképpen Kaser: *Mores maiorum und Gewohnheitsrecht*, SZ 1939. 59. k. 96. és k. l.

³³ A paterfamilias ezt az eljárását a források *iudicium*-nak nevezik. Így először Cicero (in Pis. 40. 97.) majd Livius „*iudicium domesticum*”-ról szól (2. 41. 11.), hasonlóképpen Seneca (Contr. 2. 3. 6. és 18.) majd Lactantius (Apol. 1. 1. 1.). Tacitus említi, hogy a nő férje *iudicium*-ának (*iudicium mariti*) van átadva (Ann. 13. 32.). Quintilianus a házából fiát száműző apa eljárását „*iudicium abdicacionis*”-nak nevezi (Inst. or. 7. 4. 10.); sőt a forrás néha a „*ius dicere*” kifejezéssel jelöli a családfői tevékenységet (Seneca ep. 47. 14.). Ezt az eljárást a források a „*iudicare*” szóval (Val. Max. 5. 8. 3.) vagy ennek görög megfelelőjével: *δυνατεω* (Dion. 2. 25. 6. és Plut. Cato maior 21.) jelölik, s a családfőt e minőségében a „*iudex*” szóval illetik (Gell. 10. 23. 4.). Az eljárásban tanács (*consilium*) vett részt, amely vagy csak rokonokból: *propinqui* (Tac. Ann. 13. 32. — Val. Max. 6. 3. 8. — Suet. Tib. 35. — *necessarii* Val. Max. 5. 8. 3. — *cognati*, Liv. 39. 18. 6.), vagy ezenkívül barátokból: *amici* (Val. Max. 5. 8. 2. — Seneca. contr. 2. 3. 6. és k.) — esetleg tekintélyes közéleti férfiakból, senatorokból (Val. Max. 5. 9. 1.) állott, sőt a császár is esetleg részt vett benne (Seneca, de clem. 1. 15. 3.). — A családfő vizsgálatot folytatott le; erre utal a „*cognoscere*” ige (Seneca, de clem. 1. 15. 3. — Tacitus Ann. 13. 32.) másutt a „*causa cognita*” kifejezés (Seneca, de clem. 1. 15.), valamint a bizonyításra utaló „*probare*” szó (Val. Max. 5. 8. 3.). A források beszélnek a tanács szavazásáról a családfő döntésének meghozatala előtt (Seneca, de clem. 1. 15. 4.), amelynek eredménye lehetőleg egyhangú kellett legyen (Suet. Tib. 35.). Végül szólnak a források a családfő különböző büntetéseket kiszabó ítélőéről, amelyre hol a „*decretum*” (Val. Max. 6. 3. 8.) hol a „*sententia*” szó (Seneca, de clem. 1. 15. 4.) látszik utalni. Az ítélet kihirdetésére is találunk utalást a „*pronuntiare*” szóban (Val. Max. 5. 8. 3.). Azt, hogy az egész eljárás az állami bíráskodás színezetét viselte, tömören így adja elő Seneca (ep. 47. 14.): „*Maiores nostri... domini... ius dicere permiserunt et domum pusillum rem publicam esse iudicaverunt*”. Az egész eljárást a bírói eljáráshoz hasonló ünnepélyesség jellemezte, amennyiben az ház atriumában az ősök viaszszobrai előtt folyt le (Val. Max. 5. 8. 3. — Seneca, de clem. 1. 15. 3.).

³⁴ Gell. 10. 23. 4. „*De iure autem occidendi ita scriptum: in adulterio uxorem tuam si deprehendisses, sine iudicio impune necares*.” Ez esetben Düll (id. m. 55. 1.) a *coercitio* egy esetét látja fennforogni.

s nem jelentette a házközösség tagjai közötti konverziának a családfelelő által békés úton való kiegyenlítését.³⁵

A családfőnek a fenti keretek közt gyakorolt tevékenységében az irodalom általában egy *valóságos bíráskodást* vél felfedezni, amely mintegy az állami bíráskodás egy részét jelenti. Geib³⁶ szerint a családapákat megillette a család összes tagjai felett a büntetőbíráskodás joga, értve a család tagjai alatt a fiúkat, a leányokat, a feleséget és rabszolgákat. Ugyanezt a nézetet vallja Bonfante és sokan mások a századforduló előtti irodalomban is.³⁷ Nézete szerint a paterfamilias egész büntető hatalma nem fogható fel másképpen, mint egy bírói hatalom megnyilvánulása. E büntetőbírói hatalom nemcsak a házi rend megsértése esetében lépett működésbe, hanem a háza és család elleni cselekmények, más személyének vagy vagyonának sérelme esetében is. A római iurisdictiont gyakorló magistratus által választott tanácsnak megfelel a consilium necessariorum vagy propinquorum, az állami iudiciumnak a iudicium domesticum. A paterfamilias éppúgy ítél, mint a magistratus. Az állami és a családi bíráskodás között tehát semmi lényeges különbség nem volt. Hasonló nézetet vall a modern irodalomban Düll.³⁸ A forrásanyag széleskörű feltárásával és csoportosításával kívánja bizonyítani, hogy itt valóban a családfő büntetőbírói tevékenységével állunk szemben. A családfő által választott consilium, a cognitio, a iurisdiction magistratus hatalmának megfelelő házi hatalom, az ítélet megelőző szavazás, az ítélethozatal és ítélethirdetés, az ítéletekben rendszerint megismétlődő büntetéstípusok (halálbüntetés, relegatio stb.) mind egy valódi büntetőbírói hatalom létre utalnak. Mégis szemlélete valamivel rugalmasabb Bonfanteénál, amennyiben több helyen utal arra, hogy a családfő a hatalomalattiak ügyében úgy jár el, ahogy jónak látja, ennek megfelelően vizsgálati eljárást is alkalmazhat és annak eredményeit egy iudiciumban foglalhatja össze.³⁹

A másik nézetcsoporthoz kiindulópontja Mommsen⁴⁰ felfogása, aki Strafrecht-jének „Hauszucht” c. fejezetében először foglalkozik behatóan ezzel a sajátos római intézménnyel. Nézete szerint a fenti fogalom mint coercitio vagy disciplina fogható fel, de semmiképpen úgy, mint egy valóságos iudicium domesticum. „Dass die regelmässige Hauszucht, wie sie gegen Unfreie und Hauskinder geübt wird, nicht ist, — mondja Mommsen⁴¹ — als Ausübung des dem Eigentümer zukommenden Rechts und keineswegs, als Strafrecht betrachtet werden darf zeigt sich in dem Fehlen der rechtlichen Festigkeit, teils des Delicts, teils der Strafe, teils des Prozesses; für sie alle gibt es keine Begränzung als im einzelnen Fall die Willkür.” A iudicium domesticum kifejezés, ahogy ezt a források használják, nem más, mint egy „lelkiismereti bíróság” (Gewissensgericht).⁴² A családfői önkény uralkodott a hatalom alá vetettek felett és semmiféle bírói eljárásnak nem lehetett itt helye. — Ugyanerre

³⁵ Düll id. m. 67. és k. 1. — Cicero pro Caec. 2. 6. „Minus laedit et persaepe disceptatore domestico diiudicaretur.”

³⁶ Geib: Geschichte des röm. Criminalprozesses (Leipzig, 1842.) 82. és k. 1.

³⁷ Bonfante id. m. 74. I. — A századforduló előtti hasonló irodalmi nézeteket (Gide, Voigt, Brini, Rein, Zumpt, Klenze) lásd Volterra id. m. 103—104. I. 1. jz.

³⁸ Düll id. m. 59. és k. 1.

³⁹ Düll id. 56—58. I.

⁴⁰ Mommsen: Strafrecht 16—26. I.

⁴¹ Mommsen: Strafrecht 20. I.

⁴² Mommsen: Strafrecht 17. I.

az álláspontra helyezkedik Volterra,⁴³ aki széles körűen, az összes idevonatkozó forráshelyek elemzése útján mutatja ki, hogy Rómában sohasem létezett egy olyan ún. családi bíróság, amely egy állami bíróság jellegét viselte volna. Mommsen a maga álláspontját három tézissel támasztja alá; elsősorban a forrásokból kitűnőleg — állapítja meg — az ún. családi bíráskodásnál (ezt a kifejezést azonban Mommsen következetesen kerüli) hiányzott a) a deliktum jogi fixálódása, b) a büntetés fogalmának rögzítése és c) maga a jogilag szabályozott eljárás.⁴⁴ Ha a forrásokat, amelyeket a nagy romanista idéz, megvizsgáljuk, semmiképpen sem juthatunk más eredményre. A rendelkezésünkre álló forrásanyagból nem lehet megállapítani, hogy mikor volt szükség ilyen bíráskodásra, hiszen nem volt semmiféle jogforrás, amely rögzítette volna, hogy milyen a házi bíráskodás keretében deliktumnak minősülő cselekmény, milyen magatartás milyen szankciót vonjon maga után. De az eljárás sem volt egységes. Legjobban látszik ez a consilium összeállításánál, amely legtöbbször ugyan propinqui-ből, cognatiból, tehát a családhoz tartozókból állott, de állhatott a barátokból is (amici), a rabszolgák egy csoportjából, ha rabszolga felett ítéltkezett a dominus (Plut. Cato mai. 21.), esetleg az egész senatusból (Val. Max. 5. 9. 1.), sőt előfordult, hogy a tanácsban maga a császár vett részt (Sen. de mem. 1. 15. 4.).

Volterra továbbmegy annak a megállapításnak bizonyításában, hogy itt semmiféle olyan intézményről sem lehet beszélni, amely bármely irányban is az állami bíráskodás jellegét viselné magán. Megállapítja mindenekelőtt azt, hogy az ún. családfői bíróság ítélete sohasem mentesítette a terhelt hatalomalattit az állami bíróság eljárása és az az által kiszabandó büntetés alól (Liv. 2. 41. 10.). Emellett hangsúlyozza, hogy a paterfamilias vagy dominus által a családgyermekre vagy rabszolgára, másnak okozott kárért kiszabott büntetés (még ha az halálbüntetés is) nem szünteti meg a sértettnek a családfővel szemben fennálló igényét. Az akkor szűnik csak meg, ha a tettest noxaba adják vagy hulláját a sértettnek kiadják.⁴⁵ Ez a családi bíráskodás lehetséges eseteit mélyreható tudományos analízis tárgyává tevő tanulmány, a családi bíróság igazi arcát és jellegét először tárja fel a maga valóságában a világ-irodalomban. Kétségtelenül így határhövel jelent ez intézmény lényegének tisztázásában. Úgy véljük azonban mégis, hogy néha túl szigorúan ítéli meg az egyes eseteket. Abból a tényből ui. pl., hogy a consilium nem családtagokból, hanem kívülállókból volt megalakítva⁴⁶ vagy abból, hogy a terhelt nem tartozott a „iudex domesticus” manusa alá,⁴⁷ arra következtet, hogy itt nem lehet szó „családi bíráskodásról”, annak ellenére, hogy a források iudiciumról, consiliumról szólnak, tehát feltétlenül ilyen „bíróság” működésére utaló kifejezéseket használnak. Nézetünk szerint itt nem célszerű túlságosan jogászszemmel vizsgálni egy olyan — mint a továbbiakban még világosabban látni fogjuk — a ius területén kívüli intézményt, egy társadalmi szokást, amelynek sem meghatározott eljárási, sem valamilyen rögzített anyagi normái sohasem voltak, legfeljebb valami bizonytalan gyakorlata. Nagyon találóan jegyzi

⁴³ Volterra id. m. 103. és k. 1.

⁴⁴ Mommsen: Strafrecht 20. és k. 1.

⁴⁵ Volterra id. m. 117. és k. 1. és 146. és k. 1. — A hatalomalattinak vagy hullájának a sértett részére való átadással foglalkozó irodalmat lásd Volterra id. m. 146–148. 1. 91–100 jz.).

⁴⁶ Pl. a senatus tagjaiból (Volterra id. m. 137. 1.).

⁴⁷ Pl. Pomponia Graecina esete (Volterra id. m. 117. és k. 1.).

meg ui. Kaser,⁴⁸ hogy ez az intézmény ki lévén zárva a *ius* területéről, semmi jelentősége nincs annak, hogy közbűncselekmények esetén az ítélezést vagy végrehajtást a családi bíróságnak átengedik. Ezért magunk részéről az egyes esetek elbírálásánál mindott, ahol a „családi bíróság” működésére kétségtelenül utaló kifejezéseket használnak a források (*iudicium*, *cognitio*, *consilium*, *sententia*, *damnatio* stb.) a családi bíróság működését vélelmezzük, hacsak pl. a forrásszöveg nem utal arra kifejezetten — mint T. Manlius Torquatus esetében —, hogy az egész bíraskodás leglényegesebb aktusa, amely ennek a jogon kívüli intézménynek a jellegét megadta: a *consilium* összehívása elmaradt.

A két véleménycsoport közt némileg átmenetet képez, valójában azonban az utóbbihoz tartozik Kaser⁴⁹ nézete, aki szintén tagadja azt, hogy itt valószínűsítésről lett volna szó és hangsúlyozza, hogy az egész intézmény ki van rekesztve a *ius* területéről, csupán nem tartja kizártnak, hogy valamikor, — ha Bonfantének igaza van —, amikor a család politikai és jogi egység volt, e családfői bíraskodásnak az állami bíraskodással közös gyökerei lehettek.

A fenti két alapvető elmélet közül az első tekinthető az általános, elfogadott nézetnek. Ez érthető is, hiszen a romanisztika irodalmára egy-egy olyan hatalmas egyéniség, mint Bonfante, feltétlenül rányomja bélyegét, ez az elmélet pedig lényegében Bonfantének abból a szemléletéből táplálkozik, hogy a család az állam kicsinyített mása, s a családfő megfelel a főmagistratusnak,⁵⁰ amelynek kezében a bírói hatalom is ott van. Bonfante szemlélete azonban nem veszi eléggé figyelembe azt, hogy az államalakulás idején nem a családok voltak az egyedüli hatalmi és politikai egységek, hanem a nemzetségek és hogy az állam kialakulása, megszilárdulása a nemzetségek és családok közötti harc eredményeképpen jött létre, s a család sohasem jelenthetett Rómában olyan hatalmi, politikai egységet, mint a nemzetség, amely ott volt a *comitia curiata*n, a *comitia calata*n és talán a nemzetségfők révén a *senatus*ban, míg a családfők, mint ilyenek, ill. a családok hasonló szerephez nem jutottak.

A fentiekre tekintettel úgy véljük, hogy az előbbi nézet alapjaiban hibás és inkább a második, a Mommsen, Kaser és Volterra által képviselt elmélet jelenti a kérdés megoldásában a járható utat. Ezt az alábbiakkal kívánjuk bizonyítani:

a) a *iudicium domesticum*, vagy ezzel egyenértékű, ugyanazon fogalomra utaló kifejezések egyike sem származik jogászoktól, hanem vagy rhétoroktól, mint Cicero (*In Pis.* 40. 97.), aki egyébként itt nem valamilyen állami bíróság jellegű családfői fórumról, hanem ún. lelkiismereti bíróságról szól, továbbá Seneca (*Contr.* 2. 3. 18. — „*ius dicere*” ep. 47. 14.), Quintilianus („*iudicium abdicationis*” *Inst. or.* 7. 4. 10.), vagy filozófustól, mint Lactantius (*Apol.* 1. 1.

⁴⁸ Kaser: SZ 58. k. 69. 1. — Lásd hasonlóképpen Mommsen (*Strafrecht.* 19. 1.).

⁴⁹ Kaser: *Der Inhalt der p. p.* SZ 58. k. 68—69. 1. Az a gondolat, hogy a családi bíróság talán valamikor az állami bírósági szervezet kiegészítése volt, Mommsen-től (*Strafrecht* 21. 1.) sem idegen.

⁵⁰ Ezt látszanak alátámasztani azok a forráshelyek, amelyek a családfő *imperium*ára utalnak, mint pl. Seneca megállapítása, mely szerint „*cetera iura puto, paterno imperio subiecta esse*” (*Contr.* 10. 2. 8.), továbbá az a kitétele, hogy „*non omnibus imperiis patris parendum est*” (*Contr.* 1. 1. 8.). Végül ugyancsak Seneca a családot mint államot, köztársaságot jellemzi: „*maiores nostri... domum pusillam rem publicam esse iudicaverunt*” (*Sen. ep.* 47. 14.) a paterfamiliast pedig a „*quasi domesticos magistratus*”-nak mondja (*Sen. de benef.* 3. 11.). Ezek azonban csak rétori fordulatok és nem jogászai szakkifejezések.

1.), vagy történetíróktól, mint Livius (2. 41.), Tacitus (iudicium mariti, Ann. 13. 32.), Valerius Maximus (iudicare, 5. 8. 3.), Dionysius, Plutarchos (*δικάτωρ* Dion. 2. 25. 6. — Plut. Cato mai. 21.), vagy nyelvésztől mint Gellius (iudex 10. 23. 4.). Azok a jogi szövegek, amelyekre Düll⁵¹ hivatkozik, nem mutatnak ilyen „családi bíraskodás” létre, hanem sokkal inkább a paterfamilias fegyelmező tevékenységére (lásd Mommsen „Hauszucht”-ját) vagy a családi egyenetlenkedéseknek családfői szóval való elsimitására. Mindez azt látszik igazolni, hogy a „iudicium domesticum” kifejezés a jogász nyelvbe recepciót sohasem nyert.

b) Az ún. családfői bíraskodásban hiányoznak azok az alapok, amelyek az állami bíraskodásnak szükségképpen előfeltételei. Így

aa) a családfő, akinek bírói hatalmáról beszélnek a rhétorok, történetírók, filozófusok, sokszor maga a hatalomalatti magatartása által sértett személy, tehát nem mint érdektelen állami fórum jár el a hatalomalatti ellen. Így pl. a családi bíraskodás egyik eseteként hozzák fel az írók a L. Gellius-féle ügyet, ahol is az apa „bírói fóruma” elé állítja fiát, aki mostohaanyjával, tehát az apja feleségével paráználkodott és apja ellen gyilkos merényletet követett el (Val. Max. 5. 9. 1.).⁵² Az apa itt két minőségben is sértettként jelenkezik, mégis mint fiának „bírája” jár el;

bb) egy bírói fórumot szükségszerűen bizonyos szabályok kell hogy kösenek. Ilyen kötöttséget ennél a bíraskodásnál sohasem látunk. A családfő úgy állítja össze a consiliumot, ahogy legjobbnak látja. Néha csak a cognatusokból állott ez a consilium (al. Max. 6. 3. 7. „omnes cognati intra domos”), ill. a propinquiból, tehát a legközelebbi rokonokból (Sueton. Tib. 35. — Dion. 2. 25. 6. *συννεσις*), máskor a legközelebbi rokonok mellé a családi körön kívül álló barátokat is meghívott a „bíráskodó” paterfamilias (Val. Max. 5. 8. 2. „adhibito propinquo et amicorum consilio”), ismét máskor ezeken kívül az uxort is, aki feltehetőleg nem uxor in manu volt (Sen. contr. 2. 3. 6. és k. „admovisses propinquos, amicos... deliberabo cum tua matre”), máskor a császárt (Augustust) hívta meg a családfő a tanácsba (Sen. de clem. 1. 15. 3. „cogniturum de filio Tarius advocavit in consilium Caesarem Augustum”), ismét máskor úgyszólván az egész senatus részt vett abban a családfő kérésére (Val. Max. 5. 9. 1. „paenē universo senatu adhibito in consilium”). Sőt Düll⁵³ hivatkozik még egy olyan házi bíraskodási esetre, amikor Cato maior a halálbüntetéssel sújtandó rabszolga elítélése céljából összes rabszolgáiból alakított tanácsot (Plut. Cato mai. 21.). De nem volt a családfő e bíraskodása a hatalomalattiak köréhez kötve. Ha az apa úgy látta, emancipált fiát is „bírói fóruma” elé vonta, mint azt a Manlius Torquatus esetről látjuk (Val. Max. 5. 8. 3.), sőt ez esetben ítéletét, amelyben fiát eltiltotta attól, hogy színe előtt megjelenjék (Cic. de fin. 1. 7. 24. „in conspectum suum venire vetuit”), a

⁵¹ Düll id. m. 70. 1. — D. 45. 1. 132. Paulus szerint az apa fiát „domo propulerit”. Ez azonban csak egy fegyelmi tény és a vonatkozó szöveghely a consiliumra nem utal. A másik helyen egy császári rescriptumot idéz, iu. 259-ből, mely szerint „congruentius... videtur intra domum inter te ac filios tuos, si quae controversiae oriuntur terminari” (C. 8. 46. 4.). Itt viszont egy apa és fiúk közti vitáról van szó (amelynek házon belüli eldöntését tanácsolja a császár az apának) és nem családi bíraskodásról. Theophilus (Inst. paraphr. 1. 11. 3.) viszont a pater arrogatornak ugyanúgy egy fegyelmi tényéről (kitaszítás a házból) szól, mint a fent idézett Paulus.

⁵² Lásd Düll id. m. 59. 1. és Volterra id. m. 133. 1.

⁵³ Düll, id. m. 62. 1.

consilium necessariorum alkalmazásának mellőzésével hozta (Val. Max. id. h.), s az irodalom mégis ez esetet is a „iudicium domesticum” példájának tekintí, pedig itt a családfő valóban semmi szabályt nem tartott be.⁵⁴ A fentiekből kitűnően a *családfőt semmiféle szabály nem kötötte ilyen eljárásnál, hanem tetszésétől, önkényétől függött, mit tesz, hogyan jár el*;

cc) a bírói eljárásnak sajátossága a nyilvánosság valamilyen formája, tehát vagy teljes, vagy korlátozott nyilvánosság, s a nem nyilvános eljárás csak egészen kivételesen jelentkezhet. Itt mégis azt látjuk, hogy a *családfői „bíráskodás” sohasem nyilvános, az mindig a család belső ügye*, s házon belül (Val. Max. 6. 3. 7.) „intra domus” folyik le, a ház atriumában (Val. Max. 5. 8. 3.), az ősök viaszképei előtt (Val. Max. 5. 8. 3. — „effigies maiorum”). Azt a nyilvánosságot viszont, amelyre az ilyen bíráskodásnak szüksége volt, hogy ti. a családfő által kiszabott intézkedésről a közvélemény tudomást szerezzen, biztosította a bíráskodásba bevont barátok, esetleg hivatalos személyek, de a rokonok hírverése is.

c) Nem lehetett azonban az állami bíráskodás valamilyen fajtájáról itt azért sem szólni, mert az *egész eljárás, ha ilyenről egyáltalában beszélhetünk, nem a ius területére tartozik*, márpedig az állami bíráskodás szükségképpen a jogrendszer része. Hogy az egész „családfői bíráskodás” az ősi erkölcsökből, jogon kívüli szokásokból származik, maguk a források igazolják.⁵⁵ Az ősi hagyományokra utalnak e vonatkozásban Suetonius (Tib. 35. „more maiorum”), Tacitus (Ann. 2. 50. 3. „exemplum maiorum” — Ann. 13. 32. „priscum institutum”). Az, hogy Cicero egy helyütt a családgyermek relegatiója kapcsán azt a consuetudon alapuló intézkedésnek mondja, nem változtat a helyzeten, mert egyrészt Cicero ilyen kérdésekben sokszor nem használ pontos terminológiát, másrészt itt kifejezetten azt mondja, hogy „consuetudine patres faciunt” (Pro S. Roscio. 15. 44.), ami nem jogszokásra, hanem az ősök hagyományaira látszik utalni.

d) Hogy itt nem az állami bíráskodással összhangban álló családfői intézkedésekről volt szó, igazolják az alábbi példák. Caesar, mint főmagistrátus egy lovagot rá akart venni, hogy fiát elűzze (abdicare), ez azonban az ilyen intézkedésre nem volt hajlandó.⁵⁶ Más alkalommal egy néptribunus vádat emelt Manlius Torquatus ellen, hogy fiát eltávolította a városból és mezei munkára fogta, családi bíráskodás során kiszabott büntetésből kifolyólag (Val. Max. 5. 8. 3.). Düll ezeket az eseteket úgy bírálja el, hogy az állami hatóságok nem mindig értettek egyet azzal, hogy a paterfamilias fiával szemben a rele-

⁵⁴ Mommsen (Strafrecht 26. 1. 3. jz.) már annakidején rámutatott, hogy itt még ún. Hauszucht-ról sem lehet szó, mert a fiú nem tartozott a családhoz. Düll (id. m. 62. és k. l.) mégis azt vitatja, hogy itt valószínű családi bíráskodás esetével állunk szemben, hiszen az apa vérségi viszonya fiához fennállott, s a consilium necessariorum csak azért nem szerepelt, mert a fiú nem tartozott az apa házközösségéhez. Az okfejtés azonban nem meggyőző, hiszen ez időben a cogitatio még nem játszott komoly szerepet, s a consilium nélküli eljárás még a iudicium domesticum fennforgását is vitássá teszi. De nem is arról van itt szó, hanem arról, hogy a családfőt ilyen eljárásról semmiféle szabály nem kötötte, hanem legjobb belátása szerint járt el.

⁵⁵ Ez az álláspontja Kasernek is (SZ 62. k. 69. l.), azzal a módosítással, hogy a legrégebb időre nézve lehetségesnek tartja, hogy itt állami jellegű bíráskodásról van szó. Erre nézve azonban nézetünket Bonfante nézetével szemben gyakorolt kritikánk során kifejtettük már.

⁵⁶ „Ab Caesare... cum abdicare filium suum iubetur... in hunc modum respondere sustinuit” (Val. Max. 5. 7. 2.).

gatiot, vagy abdicatiot szabott ki büntetésként, mint a családi tanács feje.⁵⁷ Valójában azonban itt arról van szó, hogy az állami hatóságok, mint Róma jogrendjének képviselői lényegében nem tudtak a jog eszközeivel beavatkozni abba, amit a családfő saját családján belül cselekedett a „családi bíraskodás” általa választott formalitásai keretében. Ha ui. itt az állami bíróság egy változatáról lett volna szó, úgy a főmagistrátusok arra, ha másképpen nem, intercessio útján befolyást gyakorolhattak volna.⁵⁸ De nem kényszeríthette az állam a családfőt a consilium bevonásával való döntésre sem, legfeljebb megbüntették őt, ha önkényének nem adott a consilium alkalmazása által legális színezetet.

Összefoglalólag megállapítható tehát, hogy az ún. *iudicium domesticum* nem volt valami valódi, az állami bíraskodással kapcsolatban álló vagy azt kiegészítő intézmény, mert már maga ez a kifejezés sem honosodott meg a jogi nyelvben. Hiányoztak itt még a római értelemben vett bíraskodás előfeltételei is (az, hogy a bíró ne a sértett fél legyen, eljárási szabályokhoz kötve legyen, s az eljárás valamilyen formában nyilvános legyen), továbbá a *iudicium domesticum* nem a *ius*, hanem a *mos* területén érvényesült, s az állami főmagistrátusok nem folyhattak bele a „családfői bíróság” eljárásába és döntésébe.⁵⁹

2. Kérdés ezek után, hogy hol kereshető az ún. családfői bíraskodásnak az eredete. Düll⁶⁰ szerint — aki lényegében Bonfante nézetére támaszkodik — ez ősi intézmény és erre az álláspontra helyezkedik Kaser⁶¹ is. Bizonyítékokkal sem az előbbi, sem egy ellenkező álláspont alátámasztására nem rendelkezünk. Ilyen módon nem marad más hátra, mint az, hogy a kérdés vizsgálatánál az ősi római viszonyokból és a római házközösség szerkezetéből induljunk ki.

Mindenekelőtt meg kell állapítani azt, hogy az a tény, hogy a császárkori források a családfői bíraskodásnál a *mos maiorumra* utalnak, nem azt jelenti, hogy ez az ősi római intézmények közé tartozik, hanem sokkal inkább azt, hogy ez a kétségtelenül a császárkornál jóval korábbi keletű intézmény a római *mos* területén érvényesül és nem a római *ius* intézménye.

Kérdés, hogy a *patriarchalis rabszolgaság* korában ez az intézmény ismeretes lehetett-e?

A gyermek feletti *ius vitae ac necis* nyilvánvalólag ősi időktől kezdve alanyi joga volt a családfőnek.⁶² Rabszolgája felett ugyancsak korlátlan hatalom illette meg. Hogy azonban e korlátlan alanyi jogával nem élt vissza a *paterfamilias*, ennek garanciáját jelentette a paraszti házközösség bensősége-sebb jellege, ahol a felnőttek, legyenek azok feleség, felnőtt gyermek, esetleg az 1—2 rabszolga, a családfőnek munka- és asztaltársai voltak, együtt vettek

⁵⁷ Düll id. m. 97. 1.

⁵⁸ Az, hogy Manlius Torquatus ellen vádat akart emelni a néptribun, nem bizonyít ez ellen. A vád ui. arra vonatkozott, hogy fiát ítéletével (*relegatio*) elvonta a közéletből.

⁵⁹ Kivéve a censort, aki azonban maga sem a jog területén érvényesítette a maga erkölcsfelügyeleti funkcióját, hanem a *mos* területén.

⁶⁰ Düll, id. m. 69.

⁶¹ Kaser, SZ 58. k. 68. 1.

⁶² Erre utal Cicero midőn azt mondja „*auctorne esset, ut in te P. Fonteius vitae necisque potestatem haberet, ut in filio*” (*Pro domo* 29. 77.).

részt a családi kultuszban, s a közös munka és közös ünnepek⁶³ csoporttá kövacsolták őket érzelmiileg is. E munkatársakkal való kegyetlenkedés, azok megölése értelemnélküli volt ebben a társadalomban (vonatkozott ez a rabszolgákra, akiknek kizsákmányolását a naturálgazdálkodás akkori keretei erősen korlátozták, s így a munkával való agyongyötrésük sem volt valószínű, sőt a családfőnek — ritka lévén a rabszolga — komoly anyagi veszteséget jelentett volna azok megbetegedése vagy elpusztulása). Macrobius szerint: „Őseink a tulajdonost, a gazdát paterfamiliasnak, a rabszolgákat pedig familiaresnek nevezték. Rabszolgáid tehát sokkal inkább tiszteljenek, mintsem féljenek tőled” (Sat. 1. 11.). Ez is az ősi állapotokra mutat.

A hódítások nagy mennyiségű rabszolgát juttattak a gazdasági életbe, s egyben megnyitották a kapukat a hellenisztikus kulturális áramlatok előtt. Az árutermelő rabszolgaság rendszerére való áttérés Rómában hatalmas gazdasági és társadalmi átalakulást eredményez. Az eddigi értelemben vett házközösség keretei fellazulnak.⁶⁴ A rabszolgák egy része kikerül abból (üzemi rabszolgák a mezőgazdaságban, bányákban stb.), a háznál maradó rabszolgák, és uruk között is megszűnik az eddigi patriarchalis viszony. Kialakulnak a nagy vagyoni különbségek, s a vagyonos családokat egyre távolgobb szakadék választja el a szegény családoktól. Ez azt eredményezi, hogy egyes, a közéletben nagy szerepet vivő családok élete jobban ki van téve a közvélemény megfigyelésének, mint a jelentéktelen szegény családoké, akikkel a közvélemény nem törődik.⁶⁵ Márpedig e hatalmas családokra nézve nem közömbös, hogy milyen híre van családi, erkölcsi életüknek a közvélemény porondján, hiszen ezen múlik többek között tagjaiknak magas állami tisztségekre való megválasztása. Ebben az új szerkezetű családban, ahol a családfő nem munkatársa a házközösség szabad és nem szabad tagjainak, hanem a szabad tagoknak ura és parancsolója, a rabszolgáknak pedig zsarnoka, szükség van arra, hogy a családfői vagy rabszolgatartói önkény valamilyen jogot utánzó, a jogszerűség látszatát keltőn köntösben jelenjék meg. A politikailag hatalmas családok fejének leplezetlen zsarnoksága a közvéleményben igen rossz vért szült volna, hiszen e családok fejei magas állami pozíciók várományosai voltak, választási beszédekben rendszeren az ősi római erkölcsöket dicsőítették, tehát a leplezetlen önkény a családban és a rabszolgákkal a kandidátus választási esélyeit csökkentette volna a választók előtt, s lejáratta volna az uralkodói osztály „jóhírnevét” a nép előtt.

Így Cato maior a régi római erkölcsök, a régi patriarchalis család visszaállításáról szól, annak a családnak a visszaállításáról, amelyben a rabszolga az úr munkatársa, családtagja volt, holott ő maga a legembertelenebbül zsákmányolta ki rabszolgáit, amikor őket úgy használta, mint az igásbarmokat, s ha előregedtek, elkergette őket a háztól, vagy eladta (Plut. Cato maior 5.). Emellett gyakran büntette őket halállal. De hogy mindez a zsarnoki bánásmód megbotránkoztatást ne keltsen és „jóhírnevét” csorba ne essék, sokszor

⁶³ „Maiores nostri... instituerunt diem festum, non quo solo cum servis domini vincerentur, sed quo utique” (Sen. ep. 47. 14.).

⁶⁴ Nem véletlen, hogy a iudicium domesticumra utaló forráshelyek kivétel nélkül nevezetes, közéletben nagy szerepet vivő családokra vonatkoznak, hiszen, mint fentebb láttuk, a censori erkölcsfelügyelet — a források szerint is — lényegében a senatori és lovagrendű személyekre vonatkozik. Lásd Livius nyilatkozatát (39. 42. 6.) Cato maior beszédeiről.

⁶⁵ Maskin, Róma 283. 1.

azt ette a látszat kedvéért, amit rabszolgái (Plut. uo.) és ha rabszolgái közül valamelyiket meg akarta fegyelmezés és a többiek elrettentése céljából öletni, házi bíróságot állított össze az összes rabszolgákból, s ha azok egyetértettek a halálbüntetésben, akkor végeztette ki csak a szerencsétlent (Plut. Cato mai. 21.). Mi más volt ez, mint a jogszerűség látszatának kölcsönzése kegyetlenkedésének leplezésére. De, ha nem rabszolgák megöléséről volt is szó, a *családi vagy baráti tanács sem korlátozta semmiképpen a családfői önkényt,*⁶⁶ *hanem csupán a törvényesség színezetét adta meg annak az eljárásnak. A rokonok, barátok ui. hasonló jó szolgálatot vártak a kérdéses családfőtől az ő saját ügyeikben.*

De nemcsak ezen az úton szolgálhatta a „családi bíróság” intézménye Róma hatalmas családjainak érdekvédelmét. Sokszor a család egésze jóhírnevét oly módon kívánták ez intézmény segítségével megvédeni, hogy *annak alkalmazásával eltussolták a családtagok bűneit, illetve a családot ilyen módon megkímélték a botránytól.* Így pl. Pomponia Graecina elleni ügyben, ahol „*mariti iudicio permissa*” (Tac. Ann. 13. 32.), azért tették az illetékes szervek lehetővé, hogy a férj bíraskodjék az „*insignis femina*” felett, aki valószínűleg valami kicsapongásokkal kapcsolatos vallási kultusznak hódolt,⁶⁷ hogy megkíméljék a családot a botránytól. Hasonló célt szolgált a két mérgezéses gyilkossággal vádolt asszony ellen alkalmazott családi bírósági eljárás (Val. Max. 6. 3. 8.), amelyben az ítélet „*propinquorum decreto*” történt, s így a család meg volt kímélve a nyilvános tárgyalással járó meghurcoltatástól.

Máskor a *családi bíróság alkalmazása a magasrangú családok bűnös tagjainak a törvény sújtó keze alóli megmentését volt hivatva szolgálni.* Így Suetonius említi, hogy „*matronas prostratae pudicitiae, quibus accusator publicus deesset, ut propinqui more maiorum de communi sententia coererent, (Tiberius) auctor fuit*” (Tib. 35.). Az előkelő családok kicsapongó asszonyait a nyilvános bírósági eljárás alól a iudicium domesticum elé utalással elvonták, amely azután bármilyen enyhe fegyelmi büntetéssel sújthatta őket. Hasonló a Tarius-féle eset (Sen. de clem. 1. 15. 4.), ahol a köztörvényi úton büntetendő cselekmény következményei alól úgy akarja az apa fiát megmenteni, hogy a consiliumba Augustust is bevonja és a consilium tagjainak egyhangú véleménye alapján fiát Massiliába száműzi és apanázsát lecsökkenti.⁶⁸ Hasonlóképpen az állami büntetés alól akarta menteni fiát T. Manlius Torquatus Decimus, akinek fia ellen a macedoniaiak a magistratualis hatalommal való visszaélés miatt emeltek vádat (crimen repetundarum). Az apa azt kérte a senatustól, hogy ne döntsön, hanem bízsa az ügy kivizsgálását rá. Az apa bíraskodásának az volt a következménye, hogy fiát eltaszította magától, (Val. Max. 5. 8. 3. és Liv. Ep. 54.), ami kisebb büntetés volt, mintha a senatus ítélte volna el.⁶⁹

Végül a két utóbbi célt egyaránt szolgálta pl. a L. Gellius-féle esetben a családi bíróság alkalmazása. A mostohaanyjával paráználkodó és apagyilkosságot megkísérlő fiúval szemben az eljárást az apa a maga „*ítélőszéke*” elé

⁶⁶ Nyilvánvaló, ha az a lovag, aki fiát Seneca elbeszélése szerint consilium tartása nélkül halálra korbácsoltatta (De clem. 1. 15. 1.), nem keltette volna fel a nép dühét maga ellen, ha a consilium alkalmazása eljárásának a törvényesség látszatát kölcsönözte volna.

⁶⁷ Volterra id. m. 120. és k. 1.

⁶⁸ Volterra id. m. 137. és k. 1.

⁶⁹ Volterra id. m. 117. és k. 1. — Düll id. m. 62. és k. 1.

vonta (Val. Max. 5. 9. 1.), hogy ezáltal elkerülje az erkölcsi botrányt, amelyet a család jóhírnevén fiának és feleségének egymással való paráználkodása ütött, másrészt fiát megmenthesse attól, hogy állami bírósági eljárásban megállapítást nyerjen ellene az apagyilkosság kísérletének tényállása és az ezzel járó halálbüntetés.

A családi bíróság tehát Róma közéletében nagy szerepet vívó családok jóhírének megóvását szolgálta azzal, hogy a családfői önkényt a törvényesség látszatával ruházta fel, vagy azzal, hogy az egyes bűncselekmények okozta botrányt csökkentette azzal, hogy az eljárást a család kereteiben bonyolította le, vagy azzal, hogy így sikerült az előkelő származású bűnösöket a törvény sújtó kezétől megmenteni.

Hogy azonban ez az intézmény mégis elsősorban azt a célt szolgálta, hogy a családfői önkényének a törvényesség látszatát biztosítsa, igazolják azok a forráshelyek, amelyek arra utalnak, hogy ha a családfői családja és saját maga jóhírét veszélyeztetve visszaélt családfői hatalmával és annak semmiféle törvényes látszatot nem adott, az állami szervek léptek közbe.

A köztársaság idején ez az állami szerv a censor volt. Így Valerius Maximus elbeszéléséből tudjuk, hogy egy Annius vagy Antonius nevű szenator⁷⁰ ie. 307-ben M. Valerius Maximus és C. Junius Brutus Bubulcus censorok törölték a senatusból, mert feleségét repudiiummal eltaszította magától, „nullo amicorum consilio adhibito” (2. 9. 2.), ami azt jelenti, hogy a feleség eltaszításának törvényes színezetet kellett adni a családi (baráti) tanács beiktatásával. A censorok tehát nem azért léptek fel a nevezett ellen, mert feleségét önkényesen eltaszította, hanem azért, mert önkényének a legalitás látszatát nem biztosította. Dionysiosztól arról értesülünk, hogy a censor megbüntette a férjet, ha feleségét bántalmazta (20. 13. 3.), hiszen ez a jó erkölcsök ellen volt, mert Cato azt hirdette, hogy „az, hogy valakit jó férjnek mondanak, nagyobb dicsőség, mintha valakit nagy szenátornak neveznek” (Plut. Cato mai. 20.). Cato szövegéből egyértelműleg az tűnik ki, hogy nem az a lényeges, hogy valaki jó férj legyen, hanem az, hogy annak mondja őt a közvélemény. A Dionysios és Plutarchos által mondottakból összevetve ama következtetésre kell jutnunk, hogy ha csak nem nyilvánvalólag botrányt okozó volt a feleség magatartása (Val. Max. 6. 3. 11.: tisztességes férjes asszony együttműködése nyilvánosság előtt, bizalmas módon utcai nővel; Val. Max. 6. 3. 12.: tisztességes asszony megjelenése a nyilvános gladiátorjátékon stb.), azzal szemben fenyegetően fellépni csak a családi tanács bevonásával volt tanácsos, mert az a férj bármilyen önkényére a „törvényesség” pecsétjét nyomta rá. Ha a férj ezt nem téve részesítette az asszonyt testi fenyegetésben, a censorok felléptek ellene. Nyilvánvaló, ez lehetett a helyzet a gyermekek megölésével kapcsolatban. Augustus idején a nép majdnem meglincselte a fiát halálra korbácsoltató lovagot, aki a consilium alkalmazását mellőzte e büntetés kiszabásánál (Sen. de clem. 1. 15. 1.). Itt a censornak kellett volna közbelépni, de ekkor már a censori hatalom beolvadóban volt a császári hatalomba, a császár pedig már ritkán működött censorként.

A császárkorban, amikor a régi római erkölcsök már a múlt történelmi hagyományai lettek, a censor közbelépése ilyen esetekben nem lehetett volna hatékony, így a jogszabályoknak kellett gondoskodni arról, hogy a családfői önkényes büntető hatalmának a törvényesség látszata biztosíttassék: Ulpianus

⁷⁰ A senator neve bizonytalan. Erre nézve lásd Nowak id. m. 11. 1. és 5. jz.

egy mondata kétségkívül arra utal, hogy a gyermeket a családi tanács meghallgatása nélkül az apa nem ölheti meg:

„Inauditum filium pater occidere non potest” (D. 48. 8. 2.).⁷¹

Itt ugyancsak arról van szó, hogy a paterfamilias fiát kivégzése előtt feltétlenül meg kell hogy hallgassa, de ez a meghallgatás egy jogi procedura utánczását jelenti, s ha erről van szó, annak több személy előtt kell végbemennie, hisz a megölt fiú nem tanúskodhatik utóbb arról, hogy őt meghallgatták-e vagy sem.

A másik forráshely, amely szintén arra vall, hogy a családfői önkényt törvényes színezetbe kellett öltöztetni s erre már Ulpianus előtt (Hadrianus idején) is a ius kényszerítette a családapát, a következő:

„Divus Hadrianus fertur, quum in venatione filium suum quidem necaverat, qui novercam adulterabat, in insulam eum deportasse, quod latronis magis quam patris iure eum interfecit” (D. 48. 9. 5. Marc.).⁷²

⁷¹ A mondat további része így hangzik: „sed accusare eum apud praefectum praesidemve provinciae debet”, ez azonban — mint Bonfante (Corso di diritto romano I. Diritto di famiglia. Roma 1925. 84. l. — Istituzioni di diritto romano. Milano 1932. 158. l. 1. jz.) kimutatta — posztklasszikus interpoláció eredménye.

⁷² Egy látszólag hasonló esetről van szó az ie. II. század fordulójáról, midőn Q. Fabius Maximus fiát, akit vidékre száműzött, két rabszolgájával megöletett és azokat bűniknek jutalmaként felszabadította (Orosius 5. 16.). Ezért vádat emeltek ellene és elítélték. Nézetünk szerint, ha az lett volna az eset, amiről Marcianus beszámol (D. 48. 9. 5.), hogy ti. a fiú valóban súlyos bűnt követett volna el apja ellen (mint amiről Marcianus beszél: „novercam adulterabat”) s amiről nézetünk szerint Orosiusnak feltétlenül szólnia kellett volna, úgy a köztársasági korban történvén az eset, a censor lépett volna csak közbe a családi tanács meghallgatásának elmaradása miatt. Itt nyilván azért emeltek vádat az apa ellen, mert a cselekmény igen súlyos lehetett, a meztelen önkény (nackte Willkür) egy megnyilvánulása (Volterra szerint a bűncselekménynek igen kegyetlennek kellett lennie, ha Orosius egy ilyen epizódot említésre méltónak tart; id. m. 140. és k. l.) olyan fiú ellen, aki számottevően nem véthetett apja ellen. De az is súlyossá tette a cselekményt, hogy az apa alattomosan két felbérelt rabszolgájával gyilkoltatta meg fiát, akiknek vérdíjul a szabadságot adta. Az apa bűne így nyilvánvaló, olyan botrányos volt, olyan súlyos sebet ütött az uralkodó osztály „jóhírnevén”, hogy a közvélemény megnyugtatóására nem látszott volna elegendőnek egy lényegében nem súlyos censori nota. Itt a közvádlnak kellett fellépni és az állami bíróságnak büntetni, hiszen hasonló eset történhetett volna, mint a fiát családi tanács meghallgatása nélkül halálra korbácsoló lovag esetében (Sen. de clem. 1. 15. l.), mikor a lovagot az ezen felháborodott nép majdnem meglincselte. — De Fresquet (id. m. 135. l.) szerint a „családi bíróság” tartásának joga akadályozta a patria potestas gyakorlását, midőn az apa bizonyos határokat túllépett, s e tekintetben az Orosius által idézett köztársaságkori esetet hívja fel bizonyítékkul. E nézetből kitűnőleg azonban De Fresquet a családi bíróságot olyan jogintézménynek tekinti, amely egy másik jogintézményt a patria potestast korlátozza. A családi bíróság azonban a köztársasági korban nem volt jogintézmény, hiszen a censor szorította csak annak tartására a családfőt, tehát egy társadalmi szokás betartására társadalmi eszközökkel (bojkott) kényszerítettek valakit. A jog által való bizonyos elismeréshez a családi bíróság csak a császárkorban jut, midőn a tettes gyermeket „inauditum... pater occidere non potest”, mint a jogász Ulpianus mondja. — Volterra (id. m. 140. és k. l.) egyáltalában nem lát az Orosiustól idézett szövegben a családi bíraskodás lehetőségére utalást, mert szerinte azt sem lehet tudni, hogy itt paterfamiliasról, vagy természetes atyáról van szó. Ugy véljük azonban, hogy az a tény, hogy Q. Fabius Maximus fiát vidéki birtokára száműzte előbb, erősen az ő patria potestasa mellett szól.

Miután fia megölése miatt (akit egyébként súlyos bűn terhelt, mert mostohaanyjával, tehát apja feleségével paráználkodott) Hadrianus az apát egy szigetre száműzte, olyan korban, midőn a *ius vitae* a *ne cesset* még élhetett a családapá (Pap. Coll. 4. 8.), ez feltétlenül arra utal, hogy ha családi bíróságot hívott volna össze a kérdéses paterfamilias és úgy öli meg fiát, semmi bántódása nem történt volna az állam részéről.

A fentiekből alappal következtethetünk tehát arra, hogy míg a köztársasági korban a censor a maga erkölcsi, társadalmi eszközeivel kényszerítette arra a családfőt, hogy családon belüli önkényét a családi bíróság alkalmazásával a törvényesség köntösébe öltöztesse, a császárkorban erre a családfőt a jog eszközeivel kényszerítik, ami azt jelenti, hogy a családi bíróság bizonyos fokú jogi elismerést nyert.

2. A censori regimen morum és a házi bíraskodás egyező sajátosságai

1. A fentiekből kitűnőleg a censori regimen morumot és a házi bíróság intézményét meglehetősen hasonló elgondolások hívták életre, s mindkét intézmény meglehetősen azonos területen fejtette ki hatását. Így elsősorban azt kell vizsgálnunk, hogy milyen egyező sajátosságok kapcsolták e két intézményt egymáshoz.

Mindenekelőtt meg kell állapítani, hogy a két intézmény azonos végső célt szolgált: az uralkodó osztály jóhírének megóvását.⁷³ Hogy itt valóban az uralkodó osztályról van szó csak, ezt nemcsak Cato maiornak a censori regimen morum által biztosítandó erkölcsi elvekről szóló, s a senatorokra és a lovagrendűekre vonatkozó beszédei (Liv. 39. 42. 6.), valamint Dio Cassius feljegyzése bizonyítják (52. 21.) Tudunk Maecenas arról a javaslatáról, hogy egy élethossziglan alkalmazandó erkölcsbíró ügyeljen fel a senatorok és lovagok, valamint hozzátartozóiknak erkölcsére. Ismeretes e mellett, hogy a leggyakoribb censori intézkedés a *senatus*-ból vagy *lova*grendből való törlés, az *eques* lovának elvétele, a senatori helyek várományosainál a listába való fel nem vétel, a földbirtokkal nem rendelkezők közé való beiktatás volt.⁷⁴ A családi bíróság működésére felhozott esetek pedig mind kifejezetten hatalmas római családokkal kapcsolatosak. Ha pedig a forrás csak általában beszél erről az utóbbi intézményről, mint pl. Suetonius (Tib. 35.), aki az erkölcsstelen nőknek a családi bíróság elé utalásáról szól, tehát nem tudjuk, hogy kikre vonatkozott a császár intézkedése, a szöveg egészéből („az ősi szokásokról” beszél az író) arra a következtetésre jutunk, hogy itt előkelő családokról van szó (a szóban forgó eset után mindjárt egy lovag házaseletével kapcsolatos esetet mond el az író). Egyébként mindaz, amit a forrásokból a házi bíraskodás lefolyásáról tudunk, hogy ti. az eljárás a ház atriumában (Val. Max. 5. 8. 3.), a *privati penates*, az ősök viaszképei előtt ment végbe, arra utal, hogy ilyen

⁷³ A censori erkölcsfelügyeletre nézve *Schmähling* (id. m. 1. 1.) a következőket mondja: „Nichts anderes als eine Beschämung einen Flecken an dem guten Namen... soll diese Strafe, darstellen”. — A családi bíróságra nézve *Düll* kifejti (id. m. 56. 1.), hogy itt a családfő úgy, mint a censor, a család jó híre érdekében járt el. Ugyanezt hangsúlyozza *Volterra* a *Manlius Torquatus*-féle (117. és k. 1.), a *Pomponia Graecina*-féle (119. és k. 1.), a *L. Gellius*-féle (133. és k. 1.) stb. eseteknél.

⁷⁴ *Siber* id. m. 222—223. 1.

eljárás csak előkelő házaknál volt szokás. De ez természetes is. A censor, bár minden római polgár az ő felügyelete alá tartozott, nem törődött a jelentéktelen családok életével, akik a közéletben legfeljebb mint választók játszottak szerepet. Ha pedig az ilyen családok tagjai közbűncselekményeket követtek el, elképzelhetetlen, hogy Róma hatóságai a családi bíráskodás által nyújtott ezt a kibúvót lehetővé tették volna számukra. A kisembereket könnyörtelenül sújtották a törvény által előírt büntetéssel.

2. A *censorok regimen morum*a éppúgy, mint a házi bíráskodás a *ius*on kívül álló területen hatott. A censor e működése keretében „*viros doceat moderari uxoribus*” (Cic. de rep. 4. 6.), tehát „nevelő munkát” végzett, az ő „erkölcsbíráskodása” nem *iurisdictio* volt, hanem csak „*regimen morum*” (Cic. pro Cluent. 42. 117.); míg a „*praetorium ius ad legem, censorium iudicium ad aequum aestimabatur*” (Varro de 1. lat. 6. 71.). Sohasem volt rögzítve, milyen cselekmények miatt kell a censornak beavatkozni az egyes családok életébe, tehát ismeretlen volt a „*censori deliktumoknak*” egy előre megállapított zárt száma.⁷⁵ Emellett Dionysios Halicarnassus (20. 13. 2.) azt is megjegyzi, midőn a censori intézkedést maga után vonó szokásos esetekről beszél, hogy azok „csak az erkölcsbe és a közrendbe” (tehát nem jogszabályokba) ütköznek. A censor sohasem a magánszemély kérelmére avatkozott be egy ügybe, hanem saját belátása szerint. Kétségtelen, hogy az általa kiszabott szankcióknak bizonyos jogi színezete volt, de sohasem volt megállapítva, hogy milyen cselekmény milyen szankciót vont maga után és maga a szankció is sokszor jogon kívüli volt (dorgálás). A censori retorzió elsősorban a jóhírnéven esett folt: *ignominia* (Cic. de rep. 4. 6.) és csak másodsorban politikai jellegű. Egyébként a censori intézkedések sem kizárólag jogháttrányokul voltak számlálva pl. törlés a szenatori rendből, hanem arra, hogy azok a „*contra mores*” cselekvőkkel szemben társadalmi bojkottot eredményezzenek.⁷⁶

Ugyanígy a házi bíróság sem volt a *ius* intézménye. A „*iudicium domesticum*”, mint fentebb kifejtettük, csak a nem jogász auktoroknál szereplő kifejezés; a jogászok, mint az a D. 48. 8. 2. — 48. 9. 5. vagy a Düll⁷⁷ által hivatkozott helyekből (D. 28. 5. 35. 3. — 45. 1. 132. — C. 8. 46. 4. — Theoph. Inst. par. 1. 11. 3.) kitűnik, legfeljebb csak erre, mint a *ius* területén kívüli intézményre utalnak. Nem állami jellegű bíráskodás ez, hiszen nincsen sem a deliktum, amely miatt ezt az eljárást folyamatba teszik, sem a büntetés, sem maga az eljárás rögzítve (Mommsen). Ez az eljárás nem teszi feleslegessé a jogszabályokban rögzített deliktumok esetében az állami bírósági eljárást. Sokszor nem is valóságos házi bíráskodásról van az érintett esetekben szó, hanem arról, hogy a magistratus a családfő fegyelmezési jogkörébe utalja a meg nem büntetett családtag ellen teendő intézkedést (Volterra). Az egész eljárás a *mos maiorum*on alapszik. Hiányzanak azok a legalapvetőbb feltételek, amelyek az állami bíráskodás elengedhetetlen kritériumai (a sértett nem lehet bíró, a bírónak kötve kell lenni a szabályokhoz, a bíráskodásnak

⁷⁵ Plutarchos említi, hogy a római censorok ahelyett, hogy a házasságokkal, a gyermekneveléssel törődnének, azzal foglalkoznak, hogy kinek milyen szerelmi kalandjai vannak, ki milyen politikai irányzathoz csatlakozott (Cato mai. 16.)

⁷⁶ Kaser: Das altrömische *ius* (Göttingen, 1949.) 62. l. — Ezt juttatja kifejezésre Cicero (Pro Cluent. 43. 120). midőn megállapítja, hogy a censori intézkedések „...*timoris enim causam, non vitae poenam in illa potestate esse voluerunt*”.

⁷⁷ Düll id. m. 70. l.

bizonyos nyilvánosság előtt kell folynia), az állam semmiféle eljárásra nem kényszeríthette a családfőt közvetlenül.

A két intézmény tehát egyaránt a *ius* területén kívül, a *mos* területén létezett.

3. Azonos tulajdonsága a censori regimen morumnak és a házi bíróságnak egyaránt, hogy *mindkettő a valóságos bírói eljárás látszatát kívánja keltetni*. A censori erkölcsbíróság feltehetőleg az alsófolyamodású néptörvényszékek eljárását követte. Az eljárás feltehetőleg az *in ius vocationak* megfelelő aktussal kezdődhetett (Coll. 4. 20. 8.), kontradiktórius volt,⁷⁸ s a forrásokból kitűnőleg a *iudicium* formáját öltötte. Ezt számos forráshely igazolja, amelyek mindegyike egy „*iudicium de moribus*”-ról szól (Liv. 23. 23. 4. — Gell. 14. 2. 8. — Cic. in Pis. 5. 10. — pro Cluent 42. 118.). Ez a kifejezés persze önmagában értelmetlen, hiszen a *mos* területén csak *regere mores*-ről lehet szólni és nem *iudicium*-ról, ez az önellentmondó kifejezés azonban éppen arra utal, hogy a *mos* területén erkölcsbírói funkciót kifejtő censor a rendes bírósági eljárás színezetét adta eljárásának. Egyébként a censor hivatalos aktusainál többnyire szintén egy *consilium* működött közre, amelyet *tabula censorianak* neveztek (Varro de l. lat. 6. 87.): „*ubi praetores, tribuni plebei quique in consilium vocati sunt, venerunt*”.⁷⁹ Azt, hogy a házi bírósági eljárásban a családfő ugyanúgy a rendes bírói eljárás látszatát keltette a régi hagyományok alapján (*cognitio, iudicium, sententia, consilium*) mint a censor, már a fentiekben részletesen kifejtettük. A különbség legfeljebb az lehetett, hogy a censor talán inkább kötve érezte magát ehhez a hagyományos „erkölcsbírói” eljáráshoz, mint a családfő, akinek önkényessége még itt is megnyilvánult a *consilium* tetszés szerint való összeállítása (rokonok, barátok, állami funkcionáriusok, esetleg rabszolgák) terén.

4. A két intézmény érvényesülési területét illetően a fentiekből megállapítható, hogy „*mindkét bíróság hatásköre eredetileg a házközösség viszonyaira terjedt ki*. *Schmähling*⁸⁰ igen alapos tanulmányában kimutatta, hogy a censori regimen morum a *censura* felállításától a második pun háborúig terjedő időszakban az ősi paraszti erkölcs, a „*mos patrius*” őrzője volt, s mint ilyen, a többség véleményének kifejezője.⁸¹ Ezek az ősi paraszti erkölcsök pedig a házközösség kereteiben érvényesültek elsősorban a házasság, a gyermeknevelés, a rabszolgákkal való bánásmód, a családi kultusz és a családi földbirtok kezelése vonatkozásában. Ez természetes is, hiszen a *mos* érvényesülési területét az irodalomban általánosnak tekinthető felfogás szerint először

⁷⁸ Mommsen: Staatsrecht II. k. 385. és k. — Kaser SZ 58. k. 76. l. — Siber id. m. 223. l.

⁷⁹ Meg kell jegyezni, hogy Siber (id. m. 221. l.) tagadja a censori regimen önállóságát, hangsúlyozván, hogy a jog és erkölcs Rómában össze volt fonódva (lásd hasonlóképpen Lübtow id. m. 625. l.) és az egész funkció csak a censori és senatori névjegyzék összeállítására való censori jogosultság mellékterméke volt. Az irodalom ezt az álláspontot általában nem fogadja el. Kaser szerint (SZ 58. k. 67. l. — Röm. Recht als Gemeinschaftsordnung 1939. 9. és k. l. Eigentum und Besitz im alt. röm. Recht Köln-Graz. 1956. 187. l. — Das alt. röm. ius. 61. l.) a jog és erkölcs szétválása Rómában már a XII. t. törvény idején megtörtént. Hasonló nézetet vall F. Schulz (Prinzipien des röm. Rechts, 14. és k. l.). Egyébként a Siber-féle nézetnek élesen ellentmond az, hogy a censori büntetések nemcsak a *censura* vagy a *senatus iustitiam* kapcsolódottak (pénzbüntetés, dorgálás, lovagok lovának elvonása stb. és ezzel a társadalmi bojkott szervezése).

⁸⁰ Schmähling id. m. 20—47. l.

⁸¹ Schmähling id. m. 163. l.

a házközösség keretei határolják.⁸² Csak utóbb terjed ki következetesen a luxus visszaszorítására, a dorbézolások megakadályozására, az ellenség előtti gyáva viselkedés megbélyegzésére, a hivatali hanyagságra, választójoggal való visszaélésekre, hamisításokra, öngyilkossági kísérletekre stb.⁸³

A családfő házi bíraskodásának területe lényegében a házközösség. E tényre utal félreérthetetlenül a történetírók és rétorok által használt „iudicium domesticum” kifejezés is. Vitás azonban az irodalomban, hogy ezen belül csak a családtagokra terjedt-e ki a „bíraskodás”, vagy ezenkívül a rabszolgákra és libertinusokra is. A iudicium domesticum kifejezés lehetővé teszi annak feltételezését, hogy ennek a társadalmi intézménynek a hatásköre mindhárom kategóriára kiterjedt, tehát mindazokra, akik a paterfamilias manusa és patria potestas, dominica potestas (mancipium) és ius patronatusa alatt állottak, hiszen mindezen személyek lényegében a házközösséghez tartoztak, vagy legalábbis az első két kategória (családtagok és rabszolgák). A családtagok feletti „iudicium domesticum” lehetősége sohasem volt vitatott, hiszen a családi bíróság működésére vonatkozó irodalmi adatok úgyszólván kivétel nélkül a családtagok (hatalomalatti feleség és gyermekek) feletti bíraskodásról szólnak. Más a helyzet a rabszolgák vonatkozásában. E tekintetben a bizonyítékok meglehetősen elszórtak.⁸⁴ Mégis úgy véljük, hogy Rómának azok az urai, mint pl. Cato maior, akik nagy súlyt helyeztek arra, hogy a közvélemény őket fedhetetlen erkölcsűeknek nevezze, gyakran alkalmaztak, éppúgy mint Cato is (Plut. Cato mai. 21.), a rabszolgákból összeállított consiliumot. az esetre, ha egy rabszolgát halállal kívántak büntetni és a rabszolgákkal szemben is szabtak ki uraik olyan büntetést a források szerint, pl. a relegatiót, mint amelyet a családi bíróság a filius familiasra.⁸⁵ Itt csupán az a kérdés, hogy az árutermelő rabszolgaság kialakulása után, amikor a rabszolgáknak csak kis része maradt a háznál, a rabszolgatömegek pedig a földbirtokokra, erdőirtásra, bányamunkára kerültek, vajon valamennyi rabszolgára alkalmazták-e a fenti eljárást? Úgy véljük, hogy a házi bíróság házközösségi jellegéből az folyik, hogy az eljárás csak a házi rabszolgákra nyert gyakorlatilag alkalmazást. A mezőn, bányákban dolgozó rabszolgákat, akiknek a dominussal a legcsekélyebb emberi kapcsolata nem volt, minden bírósági, eljárási komédia nélkül a munkafelügyelő, a rabszolgahajcsár korbácsolta halálra. Ez nem játszódtott le a közvélemény szeme előtt, hanem Rómán kívül, így nem törődött vele sem a censor, sem a város szabad lakossága.

Probléma az is, hogy vajon a libertinus felett az ősi szokásoknak megfelelően működött-e a patronus házi bírósága? Nézetünk szerint ez aligha volt lehetséges:

a) elsősorban azért, mert a libertinus nem állott patronusa potestas, tehát teljhatalma alatt úgy, mint a manusus házasságot kötött feleség, atyai

⁸² Mommsen: Strafrecht 16—26. 1. újabban, Schmähling id. m. és Kaser, SZ. 58. k. 70. és k. 1. és Mores maiorum und Gewohnheitsrecht. SZ. 59. k. 1939. 75. és k. 1.

⁸³ Mommsen: Stratsrecht II. k. 378. és k. 1.

⁸⁴ Az irodalom nagyrészt amellel foglal állást, hogy azok vonatkozásában is működik házi bíróság. Mommsen (Strafrecht 17. 1. 2. jz.), Düll id. m. 54., 61., 66. lapok). — Volterra (id. m. 145. és k.) ezzel szemben minden ilyen „iudicium domesticum” lehetőségét tagadja (soraiból kitűnően még mint társadalmi gyakorlatot is).

⁸⁵ Ulp. D. 28. 5. 35. 3. „servus missus in villam... quia dominum offenderat, quasi ad tempus relegatus”.

hatalom alatti gyermek és dominica potestas alatti rabszolga; a patronus csak a ius patronatusból folyó jogokat gyakorolhatta felette;⁸⁶

b) másodsorban azért, mert a libertinus nem szükségképpen tartozott a patronus házközösségéhez (a régebbi időben a potestas alattiak feltétlenül ide tartoztak), s ha a patronus öt „ultra centesimam lapidem” számúzta (Rómától 100 mérföldnél távolabbra), úgy minden obsequium nélkül élhette a teljesen független ember életét;⁸⁷

c) végül a patronus által a libertinus felett gyakorolt „bíráskodást” a források szerint nem lehet összevetni a „iudicium domesticummal”. Sehol sincs ui. adat arra, hogy a családtagokból, vagy libertinusokból egy consiliomot hozott volna össze a patronus e célra,⁸⁸ legalábbis úgy, mint Cato maior házi rabszolgáiból, mikor egy rabszolga halálbüntetéséről volt szó (Plut. Cato mai. 21.). De a iudicium domesticum céljával is ellenkezett annak a libertinusokra való kiterjesztése. A házi bíróság az úri, a családfői önkény elleplezésére, az előkelő bűnösök törvény keze alóli megmentésére szolgált. Az utóbbi cél nem vonatkozott a libertinusokra, mint megvetett társadalmi állású emberekre. Ami viszont az előbbi célt illeti, kétségtelen, hogy a patronus, ha túlságosan szigorú is volt libertinusaival, ez nem keltett a közvéleményben különösebb feltűnést, hiszen a közvélemény jut kifejezésre abban a talán ulpiánuszi kitételben, hogy „nam et puniendi plerumque sunt liberti”.⁸⁹ Súlyosabb büntetésekkel való visszaélés viszont aligha fordulhatott elő, hiszen a halálbüntetés nem volt megengedve a libertinus ellen, úgy mint a hatalom alatti szabadokkal szemben. Az pedig, hogy a patronus a levis coercitiot túl sűrűn és szigorúan alkalmazta, jóhíren a közvélemény előtt mit sem rontott.⁹⁰

A házi bíróság tehát kezdetben a házközösség azon tagjai vonatkozásában működött az ősi hagyományok szerint, akik a családfő potestas vagy ezzel egyenértékű manusa alatt állottak. Nyilvánvalólag nem tartoztak e „bíróság” hatáskörébe a házközösséghez kapcsolódó, de potestas alá nem tartozó libertinusok. Erre, mint a fentiekben kifejtettük, nincs is semmiféle adatunk. De ugyancsak nem működött ilyen „bíróság” a házközösségen kívül álló, habár dominica potestas alá tartozó rabszolgák vonatkozásában sem. Az a házi bírósági ui., amelyet Plutarchos szerint Cato állított össze rabszolgái-

⁸⁶ Cosentini (Studi sui liberti I. Catania. 1948. 98. l.) ugyan feltételezi, hogy a libertusok patronusuk potestas alatt állottak, de ezt a források nem erősítik meg. Különben is potestas alatt csak teljesen vagy magánjogilag jogképtelen ember állhatott, a libertinus pedig mind közjogilag, mind magánjogilag jogképes volt.

⁸⁷ Brósz R.: Nem teljesjogú polgárok a római jogforrásokban (Budapest, 1964) 113. l.

⁸⁸ Problemátikusnak látszik Brósz (id. m. 113. l.) az a megállapítása, hogy itt a patronus „bírói joghatóságáról” lenne szó. Épp oly fegyelmelési joga volt a patronusnak itt, mint paterfamilias minőségben a hatalomalattiak felett.

⁸⁹ D. 1. 12. 1. 10. Lásd Brósz (id. m. 114. l.) megjegyzését ezzel kapcsolatban.

⁹⁰ Volterra szintén azon az állásponton van, hogy ilyen házi bíróság a libertinus felett nem létezett és cáfolja az ezt igazolni kívánó nézeteket. Így Tacitus (Ann. 13. 26.) szerint Nero idejében egy senatusi ülésen javaslatot tettek, hogy a patronus hálátlan libertinusát revocatio in servitutemmel sújthassa, míg a másik adat szerint (Suet. Caes. 48.) Caesar egy lovag feleségének elcsábításáért szabadosát halállal büntette. Volterra szerint — s ez a mi nézetünk is — itt semmiféle utalás nincs arra, hogy ezek a büntetések a „házi bíráskodás” céljaira szolgáltak volna, ill. azokat házi bíróság szabta volna ki. Caesar ítélete pedig a polgárok felett dictatori hatalmából kifolyólag gyakorolható ius vitae ac necis realizálását jelentette. (Volterra id. m. 132–133. l.)

ból, hogy egy rabszolga felett halálos ítéletet mondjon, a házi rabszolgákból (*τοῖς οἰκέταις*) állott (Plut. Cato mai. 21.).

Mégis megállapítható, hogy a családfői bíróság ehhez a házközösséghez és potestashoz való kettős kötöttségének rendjében a köztársaság végétől, ill. a császárkor elejétől számottevő lazulás következett be. Ennek oka egyrészt az agnatio háttérbeszorulása a cognatioval szemben, másrészt a házközösségben való éles formájának felszámolása volt.

Ilyen tényállásra látszik utalni Publilianak és Licinianak, a két férjgyilkos asszonynak esete (az ie. II. század derekán), akik konzulviselt férjüket megmérgezték (Liv. ep. 48.). Ügyüket Valerius Maximus szerint azért, hogy az eljárás hamarabb végbemenjen, mint a nehézkes ügymenetű állami bíróság előtt (6. 3. 8.), véleményünk szerint azért, hogy a két főrangú család szennyését a közvélemény elé ne kelljen kitergetni a nyilvános büntetőbírói eljárás során, az állami szervek a családi tanácsnak adták át. A két nő „cognatorum decreto” ítéltetett halálra. Kérdés, kinek a hatalma alatt állottak e gyilkos nők? Amennyiben férjükkal manus nélküli házasságot kötöttek, úgy a bűncselekmény elkövetésekor és utána is apjuk patria potestas-a alatt állottak, (ha ui. önjogú nőkként kötöttek volna manus nélküli házasságot, aligha állott volna fenn a iudicium domesticum lehetősége). Viszont az a tény, hogy férjeik consularisok voltak, azt látszik igazolni, hogy itt igen tekintélyes családkról van szó, kiknél inkább a manusos házasság volt a gyakoribb. Ez esetben a férj halálával önjogúakká lettek. Ki gyakorolhatta felettük tehát a iudicium domesticumot, amelynél a consilium a cognatusokból állott. Valakinek mégis kellett döntenie? Úgy véljük azonban, hogy e két asszony mégis manus nélküli házasságban élt férjével. A házi bíróság halálos ítéletének kimondása és végrehajtása a történeti időkben sem a paterfamilias halála után megmaradó „konsortische Hausregiment”-nek, sem a női gyámnak nem állhott módjában, ha ez talán korábban lehetséges is lehetett, mint arra Kunkel⁹¹ rámutat. Arra a következtetésre kell tehát jutnunk, hogy a két nő manus nélküli házasságot kötött, s apja hatalma alatt állott a bűncselekmény elkövetésekor. Felettük tehát a paterfamilias, az ő cognat rokonaikból álló tanács segítségével ítél. Volterra⁹² vitatja, hogy itt családi bíróságról lett volna szó. Nézete szerint ez időben a házközösség már felbomlóban, míg az államhatalom növekedőben van, tehát az előbbi már nem tudta megakadályozni az állami büntetőhatalom érvényesülését. Mégis úgy véljük, hogy az állami akarat érvényesülése itt csorbát nem szenvedett. A családi tanács döntése alapján ui. a halálos ítéletet, amit a bíróság kiszabott volna, a „házi bíróság” úgy is kimondotta és a rokonok végrehajtották. Viszont a két családnak egy dolgot mégis sikerült elérni; a bűncselekmény részleteit a nyilvánosság előtt nem kellett kitergetni és a büntetőítéletet követő nyilvános kivégzés elmaradt (a két nőt otthon titokban megfojtották, s így megkímélték őket és a családjukat a

⁹¹ W. Kunkel: Untersuchungen zur Entwicklung des röm. Kriminalverfahrens in vorsullanischer Zeit. Abh. der Bayer. Akad. der Wissenschaften N. F. 56. München, 1962. 27. 1. 81. jz. Itt csupán az aggályos, hogy a szerző a Hausgerichtbarkeit-ról, mint valóságos büntetőbírói hatalomról szól. — Álláspontunk helyessége mellett szól Mommsen (Strafrecht 18. és k. l.) nézete is, aki a gyámok házi bírói funkciójának lehetőségét elveti.

⁹² Volterra id. m. 128. és k. l. — Családi bíróságot lát ezzel szemben De Fresquet (id. m. 137., 143. l.) és Esmein (Le délit d'adultère. Mélanges. Paris. 1886. 76. l.) az adott esetben működni.

nyilvános kivégzés gyalázatától). A iudicium domesticum tehát azt a célt szolgálta itt is, amelynek szolgáltatában Róma uralkodó osztálya az egész intézményt életrehozta.

Hasonló problémát vet fel Appuleianak, Augustus nővére unokahúgának ügye. Adulterium miatt vádat emeltek ellene. Tiberius császár azonban felmentette őt e vád alól és rábeszélte a propinquusokat arra, hogy száműzzék őt Rómától a 200 mérföldkövön túlra (Tac. Ann. 2. 50.). A császár itt házi ítélezést végzett a propinqui bevonásával Appuleia felett. Problematikus azonban, hogy ezt, mint az agnatio feje tette-e? Minden valószínűség szerint nem. Ha ez így van, úgy a császár, mint a cognat család legtekintélyesebb férfi tagja a propinqui meghallgatásával hozott iudicium domesticumot. Hogy itt családi bíróság működött, erre mutat az „exemplo maiorum”, a „propinqui” kifejezés és a relegationak megfelelő ilyenkor szokásos büntetés. A társadalmi cél világos: a főrangú házasságtörő mentése a lex Julia de adulteriis joghatárainya alól és a császári család jóhírének megóvása.⁹³

Végül hasonló problémát látunk Pomponia Graecina, az előkelő A. Plautius felesége esetében, aki minden valószínűség szerint valami kicsapongásokkal járó vallási kultuszban vett részt (Tac. Ann. 13. 32.).⁹⁴ A nevezett nő aligha állhatott manus alatt, hiszen Tacitus róla, mint „nupta”-ról szól csupán, s ez időben a manus házasságok már ki is mentek a divatból. Személye felett mégis „családfői bíraskodás” ment végbe. Férje nyilván a hatóságokhoz fordult, hogy tekintsenek el a büntető eljárástól, mert ő maga fog a családi tanács bevonásával ítélezni („mariti iudicio permissa... prisco instituto... propinquis... cognovit... pronuntiavit”). A hatóságok hozzájárultak. A férj tehát annak ellenére, hogy manusa nem volt „házilag törvényt ült” felesége felett.

A két utóbbi eset tehát arra mutat, hogy utóbb a „házi bíróság” tartásának régi szokásai az agnatio és házközösség felbomlása, ill. bomlása folytán maguk is fellazultak, amennyiben a potestással, vagy manussal nem rendelkező férj, vagy proximus agnatus, esetleg a cognat család feje, legtekintélyesebb férfi tagja, már nem feltétlenül a házközösségbe tartozó személyek felett „ítélkezett”. A régi szokások fenntartása a régi formában egyre kevésbé fontos. Egy csak a lényeges:

a család jóhírnevének védelmét, az előkelő bűnösök megmentését biztosítani,

⁹³ Volterra (id. m. 132. l.) itt az önkéntes száműzetés egy esetét látja fennforogni. Úgy véljük azonban ennek ellentmondani látszik az, hogy még a propinquit is rá kellett beszélni (suasit) a császárnak arra, hogy e döntéshez hozzájáruljanak.

⁹⁴ Volterra (id. m. 119. és k. l.) vitatja, hogy itt házi bíraskodás folyt volna, miután Pomponia Graecina nem állott férje manusa alatt. A „iudicium”, „prisco instituto propinquis”, „cognovit” kifejezések azonban kétségtelenül erre utalnak. Persze más volt a helyzet Manlius Torquatus esetében (Val. Max. 5. 8. 3.), aki kikerült apja potestasa alól. Volterraval (117. és k. l.) teljesen egyetértünk abban, hogy az ie. II. század derekán az agnat kötelékek még oly erősök voltak, hogy az apai hatalom alól kikerült fiú felett iudicium domesticum alig lehetséges (Düll ezzel szemben arra az álláspontra helyezkedik, hogy a vérségi kötelék már ez időben is elég alap volt erre. Id. m. 64. l.). Nézetünk szerint itt főleg az zárja ki a iudicium domesticum lehetőségét, hogy „consilium necessarium” nélkül, „solus”, tehát egyedül mondta ki fiára, hogy „domo e conspectu meo abire iubeo” (Val. Max. 5. 8. 3.). Tehát éppen az a formalitás hiányzott, amely az apai, családfői önkénynek a törvényesség színezetét adta: a consilium működése. Itt tehát csak a iudicium domesticum utánzásáról lehet legfeljebb szó.

egy olyan társadalmi szerv működésével, amely a törvényesség látszatát képes a közvéleményben kelteni. És akkor nem szükséges az, hogy a házi bíróság „elnöke”, aki a döntést kimondja, potestással vagy manussal rendelkezék. A család legtekintélyesebb férfitagja, akit a közvélemény a család fejének elismer, és az ő barátai vagy rokonaiból összeállított tanács, ez adta meg döntően a törvényesség látszatát és maximális mértékben alkalmas volt arra, hogy a közvéleményt döntésével — különösen akkor, ha a bűnösöket meg is ölték — megnyugtassa, és a család jóhírét is megőrizze.

A censori regimen morum és a házi bíraskodás tehát kezdetben egyaránt a házközösség viszonyaira terjedt ki. A censori regimen morum azonban már az első pun háború után lényegesen szélesebb területen érvényesült, míg a „házi bíróság hatáskörét” az agnatio és a házközösség bomlása módosította.

3. Eltérések a censori regimen morum és az ún. házi bíraskodás között

1. Miután tisztáztuk a két ius területén kívülálló intézmény egyező sajátosságait, összegeznünk kell azok egymástól eltérő tulajdonságait is.

A fentiekben rámutattunk arra, hogy mindkét intézmény egyaránt egy végső társadalmi cél: „az uralkodó osztály jóhírneve” biztosításának szolgálatában állott, hiszen az uralkodó osztály Rómában az ősi tiszta római erkölcsök védőjének és megtestesítőjének szerepét akarta elhíttetni az elnyomott szabad rétegekkel. Míg azonban a végső cél tekintetében a két intézmény megegyezett, a közvetlen cél mindkettőnél más volt:

a censorok regimen morumanál az, hogy az uralkodó osztály tagjai a közbotrányt okozó magatartástól, életmódtól visszatartsa,

a családfői bíraskodásnál pedig az, hogy a családfői (esetleg rabszolgatartói) önkény a törvényesség látszatát jögon kívüli eljárással elkendőztessék. Természetesen alkalmas volt a bírósági eljárásnak ez az utánzata arra is, hogy az előkelő bűnösök a törvény sújtó kezét elkerüljék, vagy elkerülhető legyen a befolyásos család belső szennyesének bíróság, tehát a nyilvánosság előtti kitergetése.

2. A két intézmény történeti fejlődésében is bizonyos különbségek mutatkoznak.

Míg a regimen morum minden valószínűség szerint igen régi, a genssek korára visszavezethető intézmény; addig a családfői bíraskodásnál ez az őseredetiség — annak ellenére, hogy az irodalom nagy része ezt tételezi fel⁹⁵ — nem látszik elfogadhatónak. Kétségtelen ugyan, hogy Dionysios (2. 25. 6.) szerint Romulus törvénye megengedte a férjnek, hogy házasságtörő vagy iszákos feleségét a cognat rokonok tanácsának meghallgatása után megölhesse, ez a forráshely azonban a családi bíróság ősi eredetére nem lehet komoly bizonyíték. Egyrészt ui. Dionysios igen kevésbé ismerte a római jogintézmények természetét,⁹⁶ másrészt az általa idézett „Romulus-féle törvénynek” más forrás pontosan ellent is mond.⁹⁷ A családfő hatalmát — mint fentebb már kifejtet-

⁹⁵ Mommsen: Strafrecht 16—20. 1., Bonfante id. m., Kaser, SZ 58. k. 68—69. 1., Düll id. m. 56. 1., Jörs—Kunkel—Wenger: Römisches Recht (Berlin. 1935.) 289. 1.

⁹⁶ Volterra id. m. 114. 1. — Maskin: Róma 18. 1.

⁹⁷ Gellius (10. 23. 3.—4.) szerint éppen arra van adat, hogy olyan nőt, aki bort ivott, családi körön kívül álló bíró büntesse meg.

tük — az ősi házközösség patriarchalis, bensőséges, közös vallási kultusz által összefogott légköre folytán nem volt szükséges még bizonyos társadalmi szokásokkal sem befolyásolni, hiszen a családfő nem zsarnoka, hanem inkább védelmezője volt családjának. Hogy esetleg a családfő azt a jogát, hogy az újszülöttet megölje vagy kitegye, — bizonyos vallási normák (Dion. 2. 15. 2.) korlátozták — ez elképzelhető, hiszen ezzel a lehetőséggel minden ősi patriarchalis család feje élhetett és élt is a rómaiaknál éppúgy mint a görögöknél, kelet népeinél és a germánoknál. Ez azonban nem változtat a fentiekben.

A történelmi korban, a császárkor elejéig egymás mellett létezik a két társadalmi intézmény. A császárkor azonban fokozatosan felszámolja a censori tisztséget, amely beleolvad a princeps funkciói közé és önálló jellegét teljesen elveszti. A köztársasági erkölcsfelügyelet céljai e korban már csak jogszabályok útján érhetők el, amennyire ez egyáltalában lehetséges. Így a regimen morum maradványai is a jog területére kerülnek át. A családfői bíróság ezzel szemben megmarad a császárkorban is, sőt egyes írók kifejezetten annak a császárkorban bekövetkezett virágzásáról szólnak.⁹⁸ Hogy az augustusi és az ezt követő korszakot foglalkoztatta ez a társadalmi intézmény, természetes, hiszen Augustus a családon belüli erkölcs és egyáltalában a római család megszilárdítására törekedett, s valószínűleg ez éreztette hatását a rétoroknál (Seneca, Quintilianus), akik szintén megemlékeznek erről az intézményről. Egyébként a családi bíróság ez időben veszít társadalmi jellegéből és bizonyos jogi elismerést nyer, hiszen a forrásokból már Hadrianus korában kiolvasható, hogy büntető joghátrányt von maga után az, ha valaki fiát, annak meghallgatása nélkül (inauditum), tehát bizonyos családon belüli eljárás elmulasztásával megöli.

3. A további különbségeket a kétféle fórum által gyakorolt „társadalmi bíraskodás” szerkezeti felépítésében, funkciójában és tárgyában észlelhetjük.

a) Így az egyik funkciót az állam egyik magistratusa gyakorolja társadalmi téren, míg a iudicium domesticum a családfő, mint magánember kezében van.⁹⁹ Ez utóbbi sajátosság azért is kiemelendő, mert egyik alapvető bizonyítéka annak, hogy a családfő még akkor sem állami funkcionárius, ha a hatóság engedélyével jár el családtagja ellen és bünteti meg azt. Így a családi bíraskodással a legcsekélyebb kapcsolata sincs.

b) A censor mellett kétségtelenül működött egy tanács, amelyet a censor magistratusokból és másokból hívott össze (Varro de l. lat. 6. 87.). Arra azonban, hogy azt akkor is rendszeresen összehívták volna, mikor a censor „erkölcsbíróként” járt el, nincs adat. Ezzel szemben a iudicium domesticum egyetlen megfogható aktusa, amely az egész eljárásnak a jellegét megadta a consilium necessarium, propinquorum, cognatorum, amicorum stb. Ehhez még hozzávehető az a különbség, hogy míg a censor mellett esetleg működő con-

⁹⁸ Volkmann: Zur Rechtssprechung im Prinzipat des Augustus (1935.) 107. l. — Düll id. m. 70. l.

⁹⁹ Azok a forráshelyek, amelyek a paterfamilias imperiumára utalnak, vagy őt a magistratussal vetik egybe, inkább rétori lendületnek, mint meggondolt jogi formuláknak köszönhetik eredetüket (lásd: 50. lábjegyzet). Egyébként azok a nézetek, amelyek a családfőről, mint „imperiummal” bíró „magistratusáról” egy családnak szólnak, ellentmondásban vannak a családfővel e téren szoros kapcsolatban levő censori funkcióval, mivel a censor éppen „magistratus sine imperio” (Siber Id. m. 218. l.). Csapán F. Cancelli (Studi sui censori, Milano, 1957. 1—59. l.) vitatja azt, hogy a censorok magistratus cum imperio voltak.

siliumok tagja nő természetszerűleg nem lehetett, addig a családi consiliumban, különösen ha az *necessarii-propinqui*-ből volt alakítva, az *uxor* is résztvehetett („*deliberabo cum propinquis... cum tua matre*”. Sen. contr. 2. 3. 6. és k.).

c) A censori regimen morum nőkre nem terjedt ki, mint a források ezt többször kifejezésre is juttatják,¹⁰⁰ még akkor sem, ha önálló materfamiliasok lévén, vagyonuknál fogva a census alá voltak vetve.¹⁰¹ Azt viszont, hogy a nők is tartozhattak a *iudicium domesticum* alá, igazolja Gellius, aki megemlíti, hogy egy férj „*de amicorum sententia divortium cum uxore facit*” (17. 21. 44.), igazolja továbbá L. Antonius (vagy Annius) esete, akinek nem lett volna szabad családi tanács meghallgatása nélkül feleségét eltaszítani (Val. Max. 2. 9. 2.), továbbá Livius következő kitétele: „*mulieres damnatas cognatis aut in quorum manu essent tradebant ut ipsi in privato animadverterent in eas*” (39. 18. 6.), továbbá Suetonius közlése: „*matronas prostratae pudicitiae, quibus accusator publicus deesset, ut propinqui more maiorum de communi sententia coercerent* (Tiberius) *auctor fuit*” (Tib. 35.), valamint a Tacitus által elbeszélte Pomponia Graecina-féle eset (Ann. 13. 32.).

A nőknek jogsértő cselekményeit tehát vagy az állam bírálta el, bíróságai útján, vagy a családfő a maga házi bíráskodása keretében foglalkozott azokkal, de a censor sohasem.

d) Amíg a censor e funkcióját minden magistratustól függetlenül, sohasem utasításra gyakorolta, addig igen gyakran előfordult, hogy a „családi bíróság” hatósági felhívásra járt el, akár az eljárás lefolytatásában, akár a hatóság által kiszabott büntetés végrehajtásában.¹⁰² Ez persze távolról sem jelentette azt, hogy ezáltal a „házi bíróság” társadalmi szervből állami szervvé lett volna. A *iudicium domesticum* alkalmazásának célja a családfői önkény leplezése mellett az előkelő családok bűnös életének a közvélemény előtti eltitkolása és a főrangú bűnösöknek a törvény sújtó keze alól való megmentése volt. Hogy a házi bíróság néha az állami szervek utasítására járt el, ez azt bizonyítja, hogy a törvénytelenésekben (az előkelők kivonása az állami büntetőbíróságok kezéből) maguk az állami szervek nyújtottak igen sokszor segítséget, rendszerint a családfő kérelmére.

e) A családi bíróságnak, mint lényegében kötetlen társadalmi szervnek ebbeli jellegéből folyik, hogy alkalmas volt arra, hogy házközösség tagjainak mindenféle cselekedete, akár deliktuma, akár egyéb, deliktum fogalma alá nem eső magatartása tárgyában eljárjon.¹⁰³ Ezzel szemben a censor legtöbbször csak olyan magatartás miatt jár el, amely nem minősült deliktumnak.

¹⁰⁰ Gellius: „*vir mulierum iudex pro censore est*” (10. 23. 4.). — Cicero: „*censor... viros doceat moderari uxoris*”. (De rep. 4. 6.).

¹⁰¹ Sicut id. m. 222. l.

¹⁰² Így a férjüket megmérgező Publilia és Licinia esetében (Liv. ep. 48. — Val. Max. 6. 3. 8.), talán Spurius Cassius fiánál (Liv. 2. 41. 10. és Val. Max. 5. 8. 2.), a bacchanáliákban résztvevő nők esetében (Val. Max. 6. 3. 7.), továbbá a fajtalansági deliktumokban vétkező nőknél, ha közbíró nem akadt, a császári rendelet értelmében (Suet. Tib. 35.) ill. Pomponia Graecina ügyében (Tac. Ann. 13. 32.). Megjegyzendő azonban, hogy ilyenkor a kezdeményező lépést többnyire a családfő, a férj tette. Pl. Pomponia Graecina esetében a „férjnek megengedték” a bíróság tartását. Családja jóhírének megóvására ui. nyilvánvalólag ő kérte ezt a lehetőséget. Hasonló volt az eset Tariusnál, ahol ő mint apa kérte a császárt, hogy állami eljárás helyett családi bíróság elé kerüljön az apagyilkosság kísérletével vádolt fiú (Sen. de clem. 1. 15.).

¹⁰³ Mommsen: Strafrecht. 20—21. 1.

f) Számottevő különbség észlelhető a regimen morumot gyakorló censor és a házi bíróság által tett intézkedések (büntetések) között. A censor minden valószínűség szerint szabhatott ki pénzbüntetést is, legalábbis erre utal Valerius Maximus, aki szerint Camillus és Postumius censorok még a korai köztársaság idején pénzbüntetéssel sújtották azokat, akik bizonyos korig nem házasodtak meg (2. 9. 1.). Ezzel szemben — mint *Mommsen* is rámutat¹⁰⁴ — a családfői bíróság ilyen pénzbüntetést nem szabhatott ki, mert a családgyermek peculiuma is végeredményben a családfő vagyonát képezte. Ennek ugyan ellene mond az, hogy a családfő és családgyermek közt naturalis obligatio lehetséges volt, s hogy ez bizonyos mértékben jogi elismerést is nyert. Ezt igazolja az actio de peculio és actio tributaria szerkezete (amikor is a családfő vagy a peculium hitelezőit megelőzve, vagy azokkal együtt kapott kielégítést a peculiumból), másrészt az, hogy Spurius Cassius, „családfői bíraskodás” eredményeként kivégzett fiának peculiumát az aedes Cererisnek „consecravit” (Val. Max. 5. 8. 2.). Azonban kétségtelen, hogy — mint *Mommsen*¹⁰⁵ is hangsúlyozza — a peculium elvonása nem minősíthető mégsem pénzbüntetésnek, vagyoni retorzióknak. A családfő azt is megteheti, hogy egyáltalában nem engedélyez a hatalomalattinak peculiumot és ilyenkor maga zárja ki előre ennek a fenyítési módnak lehetőségét, míg a többi retorziók (kivégzés, megkorbácsolás, relegatio, dorgálás) mindig rendelkezésre állanak. Ami pedig Spurius Cassius esetét illeti, itt sokkal inkább engesztelő áldozatról van szó, hisz az apa Caeres templomának adja áldozatul fia peculiumát, tehát saját vagyonát, s ezzel magát büntette meg legalább úgy, mint fiát, akinek a kivégzés után mindegy volt, mi lesz peculiumának a sorsa. És különben is a római pénzbüntetést mindig a sértett, és sohasem a közület (aerarium, templom) kapta.

Egyéb censori intézkedések, mint már említettük a különböző tiszteleti jogok megvonásában, censusból, senatori lajstromból való törlésben, megintésben (admonitio)¹⁰⁶ állottak, nem szabott azonban ki a censor halálbüntetést, vagy száműzetést. Ezzel szemben a „házi bíróság” éppen e két utóbbi büntetést szabta ki leggyakrabban.¹⁰⁷ (Teljesen közömbös — mint említettük —, hogy hatósági indítványra, felhívásra vagy anélkül szabták ki a büntetéseket.)

Egyedüli intézkedés, amely a censornál és a házi bíraskodásban egyaránt előfordult, a megintés, a nevelő célzatú dorgálás volt: a censornál admonitio, az utóbbi esetben „emendatio propinquorum” (C. Th. 9. 13. 1. és C. 9. 15. 1.).

g) A censor fenti hatásköreinek a ius területén kívüli jellegét a források erőteljesen kiemelik, midőn arról szólnak, hogy a censor és tevékenysége nem iurisdictio, hanem csak „regere mores”. Ezzel szemben az utóbbi intézménynél a forrásokban használt elnevezés a „iudicium domesticum” megtevésztő, mert a családfő iurisdictiojára utal, amelyről mint láttuk, szó sem lehet.

¹⁰⁴ *Mommsen*: Strafrecht 23. 1.

¹⁰⁵ *Mommsen*: Strafrecht. 23. 1. — *Volterra* (id. m. 112. 1. 13. jz.) azt is problematikusnak tartja, hogy a peculiumnak a Valerius Maximus által érintett korban valami jogi relevanciája egyáltalában volt.

¹⁰⁶ *Siber* id. m. 222. 1.

¹⁰⁷ A száműzetés (relegatio) rendszeren a családfő falusi birtokára szolgált (Cic. de off. 3. 31. 112. „filium... ab hominibus relegasset et ruri habitare iussisset”. — Pro S. Roscio 15. 42. „in praedia rustica relegaret”. — Val. Max. 5. 4. 3. „filium... rustico opere gravatum”...), máskor a várostól a 200. mérföldkövön túlra vonatkozott (Tac. Ann. 2. 50.), ismét más esetben, mint Tarius esetében, idegen városba (Massiliaba) száműzte az apa fiát (Sen. de clem. 1. 15. 2.).

4. A censori regimen morum és az ún. házi bíróság egymással való kapcsolata.

1. A fentiekből kitűnőleg mindkét intézmény még akkor is, ha egy-egy kifejezett jogintézménnyel (census, családfői hatalom) van kapcsolatban és tevékenységében esetleg tegintettel van az állami bíróságok tevékenységére (házi bíróság) végeredményben mégis társadalmi intézmény. Kérdés, hogy a két intézmény milyen viszonyban volt egymással, volt-e az egyik működésének hatása a másikra vagy sem?

2. A két intézmény érintkezési felületei nézetünk szerint az alábbi irányművekben észlelhető.

a) A censor fenti hatásköre kiterjedt annak ellenőrzésére, hogy a családfő, amikor a család jóhírének megvédése céljából szükségesnek látszik, valóban meghallgatja-e a családi, vagy baráti tanácsot, tehát gyakorolja-e a „házi bíráskodást”. Erre utal L. Antonius senator esete, akit a censor azért bélyegezett meg a senatusból való kizárással, mert feleségét a consilium meghallgatása nélkül eltaszította magától (Val. Max. 2. 9. 2.). A kérdés csak az, hogy a censor akkor is beavatkozott-e, ha a férj okkal, bár a családi tanács véleményének meghallgatását mellőzve vált el feleségétől, vagy csak az esetben, ha elfogadható ok nélkül,¹⁰⁸ a családi tanács véleményének meghallgatását mellőzve. Úgy véljük, hogy a censort beavatkozásában nem az vezette, hogy a férj elfogadható okkal vagy anélkül vált el asszonyától, hanem az indította eljárásra, hogy adott esetben az uralkodó osztály jóhírének meg kellett védenie. Egy botrányos válás, akár volt ok a házasság felszámolására, akár nem, nyilvánvalólag arra indította a censort, hogy a consilium elmaradása miatt fellépjen és ezzel egyrészt bizonyítsa, hogy milyen szigorú őre ő az ősi erkölcsöknek, másrészt az uralkodó osztály jóhírére esett csorbát ezzel kiküszöbölje. Egy feltűnést nem keltő válási ügyben, ha nem is volt ok arra, hogy a férj eltaszítsa feleségét és ezt is a consilium meghallgatása nélkül tette, nyilvánvalólag nem avatkozott be.¹⁰⁹

Kérdés, hogy más ügyekbe a családi tanács meghallgatásának mellőzése miatt beavatkoztak-e a censorok? Erre nézve adatokkal nem rendelkezünk. Ez azonban érthető. A legtöbb ügy, amelynél a forrásokból a családi tanács szerepére következtethetünk, főbenjáró bűnügyekkel (gyilkosság, mostohaanyjával való paráználkodás, crimen repetundarum, kicsapongással kapcsolatos kultusz követése stb.) kapcsolatos. Ezekben pedig nem a censor, hanem az állami büntetőtörvényszékek járnak el. Az, hogy a családfő a hatóságok segítségével a „házi bíróság útján dönthet”, éppen az ő, illetőleg családja, vagy az ahhoz tartozó tettes előnyét jelenthette, mert így önkényének törvényes látszatot adott, családjának szennyését nem teregették ki a nyilvánosság előtt, a bűnös családtagot megmenthette a törvény sújtó kezétől stb. Tehát a családi bíróság tartása ez esetben nem terhet jelentett a családfőnek úgy mint pl. a válásnál,

¹⁰⁸ *Schmähling* lehetségesnek tartja, hogy a censor csak az utóbbi esetben avatkozott be (id. m. 32. 1.).

¹⁰⁹ Ugyancsak nincs nyoma annak, hogy a férj családi tanács meghallgatása után taszította volna el feleségét, aki a nyílt utcán egy kéjnővel bensőségesen szórakozott (Val. Max. 6. 3. 11.), vagy mert tudta nélkül vívó játékokon vett részt, mint néző, ami botrányt okozó magatartásnak számított ie. 252-ben, egy censor feleségénél (Val. Max. 6. 3. 12.). Itt azonban a nő magatartása a közvélemény szemében annyira botrányos lehetett, hogy senki sem gondolt arra, hogy az eltaszítás aktusát egy iudicium domesticummal támasztja alá a férj.

hanem éppen előnyös helyzetet, amellyel élni neki, mint senatori vagy lovagi család fejének, meg volt a lehetősége.

b) Gellius szerint Cato mondta, hogy „vir... mulieri iudex pro censore est” (10. 23. 4.).¹¹⁰ A férj tehát felesége censora, s felléphet ellene, ha az asszony illetlen vagy szégyenteljes magatartást tanúsít, vagy bűncselekményt követ el, megbüntetheti, s ha bort ivott, ha idegen férfivel illetlen magatartást tanúsított, elítélheti (Gell. 10. 23. 4.). E forráshely nem utal családi bíróság alkalmazására, hacsak nem tekintjük a „iudex” szót erre utaló momentumnak. Viszont nyilvánvaló, hogy ahányszor a férj olyan büntető lépésre szánta el magát felesége ellen, amelyre a közvélemény felfigyelhetett, tehát halállal vagy száműzetéssel akarta büntetni, úgy a consilium meghallgatása nélkül hozott döntés esetében aligha kerülhette el a férji önkény miatt a közvélemény megrovását, amely mint tudjuk lincselésben is kifejezésre juthatott (Sen. de clem. 1. 15. 1.). Abban az esetben viszont, ha a férj feleségével szemben a fenti súlyos retorziókat akarta alkalmazni, szokásos volt a házi bíróság működtetése. Ezt igazolja Gellius szövege, amely szerint: „De iure autem occidendi ita scriptum: in adulterio uxorem tuam si deprehendisses, sine iudicio impune necares” (10. 23. 4.). E forráshely azt jelenti, hogy a családfő iudicium domesticum nélkül csak akkor ölhetette meg büntetlenül feleségét, ha házasságtörésen tettenérte.

A nők felett tehát a censor közvetlenül nem gyakorolja a regimen morumot; azt teljesen a férjre ruházták. Ha azonban a nő súlyosabb cselekményeiről van szó, amelynél a családi tanács meghallgatása szokásos volt, és az elmaradt, úgy a censor itt is nyilvánvalólag közbelépett a consilium meghallgatását elmulasztó férjjel szemben.

c) Előfordult, hogy a censor, mint a mores felügyelője, saját aktusaival is hozzájárult a „házi bíróság” döntéséhez. Így Gellius beszél (17. 21. 44.), hogy az ie. III. század harmincas éveiben Sp. Cervilius Ruga volt az első, aki divortiummal szüntette meg házasságát felesége magtalansága miatt, s arra nézve, hogy felesége magtalan, esküt tett a censorok előtt, mielőtt a divortiumot „amicorum sententia” fogatosították volna.

d) Suetonius beszámol Tiberius császár egy intézkedéséről, amelyet censori minőségben tett, bár ő sohasem viselte a censori titulust.¹¹¹ Eszerint (Tib. 35.) „erkölcstelen életű férjes asszonyok ügyében, hacsak a közvádlo nem emelt vádat ellenük, elrendelte, hogy ősi szokás szerint a családi tanács hozzon ítéletet”. Itt nem másról van szó, mint arról, hogy a császári censor bizonyos esetekben előírhatta a házi bíróság működését.

e) Végül Suetoniusnak egy mondata szintén a censor és a „házi bíróság” közt lehetséges bizonyos kapcsolatra látszik utalni. Eszerint Claudius császár, aki a censori címet is viselte, e minőségben lovagi szemlélet tartott, s ott „nota censoria” nélkül engedte át egy megbélyegzésre méltó fiatalembert, mert apja kijelentette, hogy fia szerinte igen becsületes; „habere — mondta Claudius —

¹¹⁰ A szövegre vonatkozó vitákat lásd Volterra id. m. 115. l. 9. jz. Egyébként bár a szöveg látszólag arra vonatkozik, hogy a férj csak akkor censora a nőnek „cum divortium fecit”, valójában e kitétel az egész további szövegrészre kihat (iudex pro censore est), hiszen itt a nőnek „quasi censori enkölcsefelügyeletéről” van szó.

¹¹¹ A Tiberius életéről szóló 34—35. caputban Suetonius csupa olyan császári megnyilvánulásról szól, amelyek tekintetében a köztársasági korban a censor járt el. Schmäling (id. m. 166. l.) is kiemeli, hogy bár Tiberius censori címet nem viselt, mint censor tett bizonyos intézkedéseket.

censorem suum" (Claud. 16.).¹¹² E forráshelyből elsősorban az olvasható ki, hogy a lovagrendből való családgyermeknek az apja a censora. Ez nem felel meg a valóságnak, s csak a nőknél lehetett igaz, akik nem tartoztak a censori erkölcsbíróság alá, s akiknek férje valóban „censoruk” volt (Gell. 10. 23. 4.). A lovagrendű családgyermek azonban közvetlenül a censor erkölcsfelügyelete és apjának a patria potestasból folyó házi fegyelmi jogköre és ennek jogon kívüli „iudicium domesticuma” alá tartozott. Claudius kijelentése nem egyéb egy fellengős szólamnál, amit egyébként a 35. caput bevezetése is valószínűsíteni látszik. Mégis bizonyos következtetést vonhatunk le az egész anekdotából. A censor adott esetben, amikor neki kellene a szokás szerint eljárnia, a nota censoria kiszabása helyett intézkedhetett úgy is, hogy a családfőre bízta a családgyermek megfegyelmezését, s ez esetleg „családi bíróság” igénybevételel történhetett meg, ha a családfő azt szükségesnek látta. Jelenthetette viszont fordítva azt is, hogy a „családi bíróság” által a filius familiasra kiszabott fegyelmi büntetés nem zárta ki azt, hogy ugyanazon ügyben a censor is eljárhasson.

3. Összefoglalólag az alábbiakat lehet a censori regimen morum és a családi bíróság kapcsolata tekintetében megállapítani:

a) a censor — amikor az uralkodó osztály érdekének védelmében szükségesnek tartotta — megbüntette a consilium nélkül családtagjai ügyében eljáró családfőt,

b) bizonyos esetekben előírhatta a családi bíróság működését, s végül

c) censori intézkedés mellőzésével utasíthatta a családfőt házi fegyelmi eljárás, s ezzel kapcsolatban „házi bíróság” tartására, de annak tartása nem akadályozta meg azt, hogy esetleg mint censor utóbb ugyanebben az ügyben eljárjon.

* * *

Ismételten meg kell állapítani, hogy a két intézmény — annak ellenére, hogy az egyik középpontjában állami főtisztviselő, a censor áll, aki többnyire jogi eszközök segítségével szervezi a mos normáinak megsértői ellen a társadalmi bojkottot, a másik intézmény pedig legalábbis eredetileg szintén egy jogintézményhez: a patria potestashoz (esetleg manushoz) kapcsolódik — egyaránt a ius területén kívül marad, s legfeljebb a principatus elejétől jut közelebb ahhoz. De ekkor már a censori regimen morum lassan eltűnik, a családfői bíráskodás pedig bizonyos jogi elismerést nyer.

A fentiekből következik, hogy a két intézményt nem szabad úgy vizsgálnunk, mint a tiszta jogintézményeket, amelyeknek funkcióit egy-egy időszakon belül állandó jellegű jogszabályok rendezik, s így azokra többnyire részletesen megállapított anyagi és eljárási szabályok érvényesülnek. Itt meg lehetőszen bizonytalan szokások adják meg a keretet a két „bírói fórum” működéséhez. *A két intézmény tehát a társadalmi és jogi intézmények hatámezsgyéjén foglal helyet, a maga egészét tekintve.*

Végül mindkét intézmény a senatori és lovagrendű családok, tehát Róma uralkodó rétege „jóhírnevét”, ezzel családi érdekeiket van hivatva szolgálni, ezenkívül a „házi bíróság” azt is, hogy a főrangú bűnösök adott esetekben elkerüljék azokat a súlyos büntetéseket, amelyeket Róma büntetőbíróságai a közrendű polgárokra minden további nélkül kiszabtak.

¹¹² E szövegrészre nézve lásd Jarcke id. m. 123. l. — Mommsen: Strafrecht 17. l. 1. jz., Volterra id. m. 110. l.

Д-Р ЭЛЕМЕР ПОЛАИ

Цензорский *regimen morum* и т. н. правосудие домашнего порядка

(Резюме)

Вопросами института цензорского (морального надзора) и отправления правосудия, главой семьи в домашнем порядке занимались несколько раз романисты (Schmähling, Düll, Volterra etc.) но связь между этими институтами до сих пор не вскрыта.

I. Характер институтов цензорского и отправления правосудия в домашнем порядке

I.

Корни института цензорского *regimen morum* восходят к эпохе генс-ов (Ihering). Цензорский *regimen morum* представляет из себя как бы продолжение „морального надзора“, осуществлявшегося *gens*-ами с той разницей, что эта функция генсов являлась более широкой, чем *regimen morum*. По крайней мере в ее начальной стадии, и между тем как первый из упомянутых институтов носил полностью общественный характер, второй был связан с правовым институтом должностью цензора, цензором и т. п.).

Действие института цензорского *regimen morum* во время товаропроизводительного рабовладельческого строя проявлялось, главным образом, в трех направлениях: а) в попытке воспрепятствовать постоянному росту роскоши господствующего класса; б) в стремлении пресекать вымирание граждан путем их поощрения к заключению брака; в) в стремлении, направленном на пресечение пренебрежения обработкой земли.

С начала императорской эпохи, когда постоянно стали разлагаться товаропроизводительный рабовладельческий строй, цензорский институт *regimen morum* со своими средствами, действовавшими вне области права (общественный бойкот, вызванный в результате *pota censoria* или удаления из сената — оказался уже неподходящим для достижения указанной цели. Место цензорского института *regimen morum* теперь уже занимают меры, острота которых направлено против роскоши и аморальности (такие меры существовали уже раньше, но они либо не осуществлялись, либо отменялись), а также нормы семейного законодательства Августа и законодательные акты, изданные для защиты работ, составляющих большинство рабочей силы в сельском хозяйстве.

II.

Характер отправления правосудия главой семьи в домашнем порядке по разному оценивался до сих пор в литературе. Некоторые авторы считают, что речь шла о действительном отправления правосудия (Geib, Bonfante, Düll), другие же говорят только об учреждении общественного характера (Mommsen, Volterra, Kaser). Из приведенных двух мнений общепринятым является первое. Однако, на наш взгляд, правильным является последнее, так как а) выражение *iudicium domesticum* никогда не использовалось юристами, б) отправление правосудия главой семьи в домашнем порядке лишено особенностей, представляющих собой необходимые предпосылки государственного правосудия, в) отправление правосудия в домашнем порядке в целом осуществлялось вне пределов права (*ius*), г.г) государство не имело права принудить главы семьи к проведению соответствующей процедуры в домашнем порядке (сюда не входит такое вмешательство цензора).

Домашнее отправление правосудия сыграло большую роль в защите т. н. репутации авторитетных семейств Рима (речь шла о защите политических интересов данных семейств) либо путем придания характера законности произволу главы семьи, либо путем уменьшения скандала, вызванного отдельными преступлениями, в форме рассмотрения соответствующих дел в пределах семьи, наконец таким образом, что при помощи домашнего отправления правосудия удавалось в ряде случаев освободить знатных преступников от карательной мощи закона. Однако основная цель домашнего отправления правосудия все-таки состояла в скрытии произвола главы семьи. Поэтому цензор — используя свои средства, находящиеся вне пределов права — принуждал главу семьи, желавшего, например, оттолкнуть жену, убить сына к предварительному осуществлению домашнего семейного суда.

В эпоху императоров, когда старые римские нравы стали уже историческими традициями прошлого, натиск цензора по отношению к отправлению правосудия главой семьи в домашнем порядке, оказывался недостаточно эффективным, поэтому возникла необходимость издать правовые нормы для придания вида законности произвольной карательной мощи главы семьи. Ульпиан несомненно указывает на запрещение убийства сына отцом без предварительного мнения семейного совета (Д. 48. 8. 2). Это значит, что домашнее отправление правосудия получило в основном юридическое признание.

*2. Тождество черт институтов цензорского *regimen morum* и домашнего отправления правосудия*

1. Перед данными институтами поставлена та же самая цель — защита „репутации“ господствующего класса в соответствии с политическими интересами этого класса.

2. Каждый из этих институтов осуществлялся вне пределов права (*ius*), в области нравственности (*mos*).

3. Каждый из этих институтов имел целью создать вид действительного проведения судебных дел.

4. Компетенция каждого из этих „судов“ распространялась первоначально на членов домашнего коллектива, но при этом компетенция института цензорского *regimen morum* уже после первой пунической войны распространяется на более широкую область, в то же время как „компетенция домашнего суда“ *agnatio* и разложением семейного коллектива.

*3. Различия между цензорским *regimen morum* и домашним отправлением правосудия*

1. Хотя окончательные цели каждого из рассмотренных институтов были одни и те же, перед каждым из них была поставлена различная непосредственная цель. Перед институтом *regimen morum* была поставлена задача повлиять на членов господствующего класса, чтобы они воздержались от скандального образа жизни, а домашнее отправление правосудия имело целью придать вид законности произвольным действиям главы семьи.

2. Историческое развитие рассмотренных институтов не совпадает друг с другом.

3. Построение каждого из этих институтов показывает структурные различия: а) *regimen morum* осуществляется одним из магистров, а *iudicium domesticum* — частным лицом; б) при действии главы семьи необходимой являлась консультация с семейным советом, при действиях надзора консультация была только возможной; в) цензорский институт *regimen morum* не распространялся на женщин; г) цензор осуществлял *regimen morum* полностью по своему усмотрению, между тем глава семьи был вынужден принимать соответствующие меры боясь общественных мер цензора; д) в сферу полномочий цензора не входили деликты, но они входили в полномочия главы семьи; е) различными являлись также санкции цензора и „наказания“, применяемые главой семьи; ж) характер института *regimen morum* находящийся вне пределов права (*ius*), выдвигается и материалами источников, аналогичный характер домашнего отправления правосудия скрывается при помощи выражения „*iudicium domesticum*“.

*4. Связь между институтами цензорского *regimen morum* и т. н. домашнего отправления правосудия*

1. В случае, если этого требовали интересы господствующего класса, цензор назначал наказание главе семьи, действовавшему по делам членов семьи без консультации с семейным советом.

2. Цензору предоставлялось в определенных случаях право обязать главу семьи к соответствующей деятельности.

3. Цензор имел право, даже не принимая мер цензорского характера, предложить главе семьи осуществление домашнего правосудия, но рассмотрение определенного дела главой семьи не мешало цензору рассмотреть позже повторно то же самое дело.

DR. ELEMÉR PÓLAY

DAS REGIMEN MORUM DES CENSORS UND DIE SOG. HAUSGERICHTSBARKEIT

(Zusammenfassung)

Mit den Fragen des *regimen morum* (der Sittenaufsicht) des Censors und der Hausgerichtsbarkeit des *paterfamilias* haben sich die Romanisten (Schmähling, Düll, Volterra usw.) gesondert schon mehrfach befasst, doch ist der Zusammenhang zwischen diesen beiden Einrichtungen noch nicht geklärt.

1. Der Charakter des *regimen morum* des Censors und der Hausgerichtsbarkeit

I.

Die Wurzeln des *regimen morum* des Censors reichen in das Zeitalter der *gentes* zurück (Ihering). Das *regimen morum* des Censors ist gleichsam eine Fortsetzung der „Sittenaufsicht“ der Stämme, mit dem Unterschied, dass diese Funktion der *gentes* einen bedeutend grösseren Umfang hatte als das *regimen morum*, zumindest in seinem anfänglichen Abschnitt und dass, im Gegensatz zum völlig gesellschaftlichen Charakter des ersteren, das letztere an Rechtsinstitutionen (Amt des Censors, Census usw.) geknüpft war.

Im Zeitalter der warenproduzierenden Sklaverei wirkt sich das *regimen morum* des Censors hauptsächlich in drei Richtungen aus: a) es sucht den ständig zunehmenden Luxus der herrschenden Klasse zu dämmen, b) es sucht gegen die Lichtung der Reihen des Bürgertums aufzutreten, indem es die Bürger zur Verehelichung anspornt, c) es sucht die Vernachlässigung der Kultur der Ackerböden zu verhindern.

Vom Beginn der Kaiserzeit an, als sich das warenproduzierende Sklavensystem stufenweise zu lockern begann, erschien das *regimen morum* des Censors mit seinen ausserhalb des Rechtsbereiches liegenden Mitteln (dem gesellschaftlichen Boykott, der die *nota censoria* oder den Ausschluss aus dem Senat zur Folge hatte) nicht mehr geeignet, seine Ziele zu erreichen. An die Stelle des Censors traten nunmehr die Rechtsnormen gegen den Luxus und die Unsittlichkeit (die es auch früher gab, die aber entweder nicht vollstreckt oder ausser Kraft gesetzt wurden), die Familiengesetze des Augustus und die Rechtsnormen zum Schutz der Sklaven, die die Mehrheit der landwirtschaftlichen Arbeitskräfte stellten.

II.

Der häuslichen Gerichtsbarkeit des *paterfamilias* misst das Schrifttum verschiedenen Charakter bei. Manche erblicken darin eine tatsächliche Gerichtsbarkeit (Geib, Bonfante, Düll), andere nur eine gesellschaftliche Einrichtung (Mommson, Volterra, Kaser). Von den beiden Ansichten wird allgemein die erstere akzeptiert. Unseres Erachtens ist aber die letztere richtig, weil a) die Juristen niemals den Ausdruck *iudicium domesticum* gebrauchen, b) der Hausgerichtsbarkeit des *paterfamilias* jene Kennzeichen mangeln, die notwendige Vorbedingungen der staatlichen

Gerichtsbarkeit sind, c) die ganze häusliche Gerichtsbarkeit ausserhalb des Rechtsbereiches fällt und d) der Staat den *paterfamilias* nicht zur Durchführung eines solchen Verfahrens zwingen konnte (der diesbezügliche Eingriff des Censors gehört auf ein anderes Blatt).

Die Familiengerichtsbarkeit diente der Wahrung des sog. guten Rufes der Familien, die im öffentlichen Leben Roms eine grosse Rolle spielten (dem Schutz der politischen Interessen dieser Familien), entweder dadurch, dass sie der Willkür des Familienhauptes den Anschein der Gesetzlichkeit verlieh, oder den Skandal wegen einzelner Strafhandlungen dadurch milderte, dass das Verfahren im Rahmen der Familie stattfand, oder dass man auf diese Weise von den Missetätern vornehmer Abstammung oft den strafenden Arm der Gerechtigkeit abwenden konnte. Der Hauptzweck der Familiengerichtsbarkeit war aber dennoch, die Willkür des Familienoberhauptes zu tamen. Daher zwang der Censor den *paterfamilias*, der etwa seine Frau verstossen oder seinen Sohn umbringen wollte, mit seinen ausserrechtlichen Mitteln, vorerst ein Familiengericht abzuhalten.

In der Kaiserzeit, als die altrömischen Sitten schon zu historischen Traditionen der Vergangenheit verblasst waren, erwies sich der Druck des Censors zur Abhaltung des häuslichen Gerichtes durch den *paterfamilias* nicht mehr wirksam genug, und so mussten Rechtsnormen dafür sorgen, der willkürlichen Strafgewalt des Familienoberhauptes den Anschein der Gesetzlichkeit zu sichern. Ulpian erwähnt unmissverständlich, dass der Vater sein Kind nicht ohne Anhörung des Familienrates töten darf (D. 48. 8. 2.). Dies hat zu bedeuten, dass das Familiengericht im Wesen rechtliche Anerkennung fand.

2. Übereinstimmende Eigenheiten des *regimen morum* des Censors und der Hausgerichtsbarkeit

1. Die beiden Einrichtungen dienten dem gleichen Endzweck: den „guten Ruf“ der Herrscherklasse — im Dienste der politischen Ziele dieser Klasse — zu erhalten.

2. Beide Einrichtungen kamen ausserhalb des Gebiets des *ius*, auf dem Gebiet des *mos* zur Geltung.

3. Beide suchten den Anschein eines tatsächlichen Gerichtsverfahrens zu erzwecken.

4. Die Wirkungskreise beider „Gerichte“ erstreckten sich ursprünglich auf die Mitglieder der Hausgemeinschaft; das *regimen morum* des Censors wurde aber schon nach dem Ersten Punischen Krieg auf weitere Gebiete ausgedehnt, während der „Wirkungskreis des Hausgerichtes“ durch die Lockerung der *agnatio* und der Hausgemeinschaft beeinträchtigt wurde.

3. Abweichungen zwischen dem *regimen morum* des Censors und der Hausgerichtsbarkeit

1. Trotz des gleichen Endzwecks der beiden Einrichtungen waren ihre unmittelbaren Ziele verschieden. Das *regimen morum* sollte die Mitglieder der Herrscherklassen von der skandalösen Lebensweise abhalten; die Hausgerichtsbarkeit wollte der Willkür des *paterfamilias* den Anschein der Gesetzlichkeit verleihen.

2. Die beiden Einrichtungen nahmen geschichtlich nicht die gleiche Entwicklung.

3. Im Aufbau der beiden Einrichtungen gab es strukturelle Unterschiede: a) das *regimen morum* wurde von einem Magistrat, das *iudicium domesticum* von einem Privatmann ausgeübt; b) bei dem Verfahren des *paterfamilias* war das *consilium* unerlässlich, beim Verfahren des Censors war die Mitwirkung des Rates fakultativ; c) das *regimen morum* des Censors erstreckte sich nicht auf Frauen; d) der Censor übte das *regimen morum* völlig nach eigenem Gutdünken aus, während der *paterfamilias* bei der Ausübung seiner Gerichtsbarkeit auch die gesellschaftlichen Sanktionen des Censors befürchten musste; e) der Censor war bei

Strafhandlungen nicht wie der *paterfamilias* zuständig; f) auch die Sanktionen des Censors und die „Strafen“, die der *paterfamilias* verhängen konnte, waren verschieden; g) dass das *regimen morum* ausserhalb des Bereiches des *ius* fiel, heben auch die Quellen hervor, während sie diesen Charakter der häuslichen Gerichtsbarkeit mit dem Ausdruck „*iudicium domesticum*“ bemängeln.

4. Die Zusammenhänge zwischen dem *regimen morum* des Censors und der Hausgerichtsbarkeit

1. Der Censor konnte — wenn es die Interessen der herrschenden Klasse erforderten —, den *paterfamilias* ahnden, der in der Angelegenheit seiner Familienmitglieder ohne *consilium* vorging.

2. In gewissen Fällen konnte der Censor das Familiengericht anordnen.

3. Der Censor konnte den *paterfamilias* auch ohne Verfügung censorischen Charakters anweisen, das „Familiengericht“ abzuhalten, doch hinderte dessen Abhaltung den Censor nicht daran, später in der gleichen Angelegenheit auch selbst vorzugehen.

